

Н. АНДРЕЄВ.

2%

Росхатку

ПОЧАТКИ РЕЛІГІЇ.

Переклав

М. З.

J. Gordica ↔

— 1918 —

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ

104 Ave. A—New York, N. Y.

I. Коли повстала віра.

Є оповіданє про те, як одного разу в шинку зійшло ся кілька людей ріжної віри і почали сперечати ся, чия віра краща. Католик казав, що найкраща віра — католицька, і що хто вірить инакше, той не спасе своєї душі. Магометани не згоджували ся і доводили, що його віра краща і що лише магометани будуть тішити ся на другім світі. Пийші теж боронили, кождий своєї віри. Гвалт счинив ся величезний. Та ось виступив оден чоловік, що доси мовчав і сказав: Чого ви сперечаете ся? Правда, ваші віри ріжні, але в дійсности всі ви признаєте одного бога. Одні з вас зовуть свого бога Єговою, другі Аллахом, треті Ісусом Христом, четветі Буддою, але все те лише ріжні назви, богові на свій лад і не перешкаджає пийшим молити ся так, як їм хочеть ся. Так буде краще й спокійнійше.

Сеї чоловік говорив дуже добре, і колиб таких людей було багато на землі давно би зникла ворожнеча між людьми в справі віри. Та на жаль, люди не розуміють тої простої правди, що бог у всіх оден і через те зуть свою віру правдивою, а чужу віру — неправдивою а навіть поганою.

Тепер нема ні одного народу, котрий не мав би своєї віри. Є такі народи, котрі вірять не в одного, а в багато богів. Сі народи зуть ся звичайно поганськими. Колиб ми поглянули в давні часи людської історії, то побачили-б, що колись ніхто не мав понятя про одного бога, що всі молили ся богатом богам, себто всі були поганами. Та ще дівнійше не було навіть і поган: люди не мали ніякого понятя про віру. Таким чином віра в одного бога повстала після того, як люди вірили в богатых богів, а віра в богів розвинула ся з цілковитого безвіря.

*) Н. Андреев то молодий російський популяризатор (що пише книжки для народа). За короткий час (літ) написав він коло 15 книжок переважно історичного змісту.

В сій книжці ми хочемо розповісти про те, як люди від цїлковитого безвіря перейшли до віри, як ся віра змїняла ся, і як люди перейшли від многобожа до єдинобожа.

Але-ж віри бувають ріжні. Про яку-ж віру буде йти мова в сій книжці? Так, віри бувають ріжні; віра приміром Німців зовсім не похожа на віру жидів. Та всі віри мають щось спільне. Погляньмо-ж, в чім виявляєть ся та спільність.

По перше, люди вірять в одного або богатьох богів. Вони думають, що бог або боги кермують сьвітом і людською долею. Люди вірять далі а загробне житє, будують церкви, мають сьвящеників, молять ся після певних принципів, дотримують постів, ходять на службу божу.

Усе те ми знайдемо і в Українців, і в Поляків і в Жидів і в Турків і в Татар і т. д. Але се не змїняє сути справи: всі вони, кождий на свій лад роблять те саме.

Тут ми не будемо говорити про се, хто правильнійше вірить, чия віра красша. Се не наше діло. Ми хочемо довідати ся, як се так стало ся, що люди почали вірити в богів, чому вони почали дбати про спасенє своєї душі. чому почали будувати церкви, удержувати сьвящеників, складати молитви, постити і т. д. А для сього нам треба звернути ся до життя диких*) і півдиких народів. Ще й тепер існує на землі багато диких народів. Особливо багато їх в Африці і на численних островах Спокійного або Великого Океану. Кілька десятків літ тому, їх було ще більше, а тисячу або дві тисячі літ до нашого часу дикі люди залюднювали більшу частину земної поверхні. Вони не жили по містах, не мали великих держав, не вмїли читати й писати, не мали рушниць і взагалї огневої зброї, ходили пів голі і навіть зовсім голі в теплих краях і одївали ся в звїрячі шкїри в холодних краях; їх знаряди і зброя були лихі, жили

*) Будемо їх так називати, хоч назва се невідповідна, але загально уживана. Так звані дикі народи стоять на далеко низшій степені культури як ми. Давнійше учені недобачували у них ніякої культури і з тої то причини, як також длятого, що не визнавали христїянської віри, назвали їх дикими, а навіть не признавали їх людьми.

вони з польованя, потому з скотарства і рільництва. Звичаї їх були грубі і прості, в богатых випадках вони нагадували більше звичаї звірят ніж людей. Через се й назвали їх дикими, щоби їх відрізнити від культурних народів (себ-то від освічених). Коли до них заїздили європейські мандрівці, то вони завважували, що деякі з сих народів не мали ніякої віри. Вони не знали, що таке бог, не розуміли на що треба молити ся й приносити жертву. Такі невіруючі дикуни жили в Африці, Америці, Австралії і на островах Спокійного Океана. Навіть за наших часів живуть ще дикі народи, майже цілком байдужні до всякої віри.

А що-ж думати про ті давно минулі часи, коли люди ледви-ледви відрізняли ся від звірят, коли вони жили таким самим диким житєм, як і звірі? Ми мусимо припустити що тоді люди дійсно не мали ніякої віри. Ті дикуни, про яких мандрівці оповідали, що вони зовсім не мали релігійних понять (себто вірувань), були найдикшими з усіх, кого бачили європейські подорожники. Та за тих ще давнійших часів, про які ми кажемо, серед людей панувала ще більша дикість, така дикість, що ми не можемо навіть виробити собі про неї докладного понятя.

За тих часів все життя людини витрачувало ся на уперту боротьбу з природою і звірями за поживу і захист. То дішна людина тільки про те й думала, якби знайти захист та наїсти ся, коротко кажучи, якби заспокоїти свої найдоскульнійші тілесні потреби. Вона не мала ані часу, ані бажання думати про щось иньше, наприклад про богів. Ведучи таке півзвіряче існуванє, люди не могли мати ніякої віри, не могли відбувати молитов і т. п. Минуло багато століть, а кілька?—невідомо, бо нікому було рахувати ті столітя. Людий намножило ся, жити ставало ся все тяжше, все більше й частійше доводило ся думати. Хто мало думав, той жив гірше від тих, що думали більше. Все більше й більше приглядали ся люди природі серед котрої жили, вони почали завважати, що має для них користь а що шкоду, винайшли вогонь, ріжну зброю, начиня, хати і т. д. Поволі і непомітно для себе люди привикли роздумувати над тим, що діє ся навкруги них. Давнійше наприклад, людина зовсім не звертала уваги на сонце і зірки, на вітер

і бурю. Правда, вона гріла ся на сонічку або ховала ся від спеки, бояла ся гуркоту грому і сильного вітру. Та все те мало цікавило її. Вона не питала себе, чому те сонце раз ховаєть ся, то знов появляєть ся на небі, чому дует вітер і т. д. Давнійше, коли вмправ її товариш, вона не ставляла собі питання про його душу, а просто кидала його тіло де доведеть ся. Та коли вона звикла до роздумування й почала ставити собі різні питання, у неї повстали початки релігії (віри).

II. Як повстала віра в невидимий світ.

Кожда віра — се віра в невидимий світ. На думку християн, бог, ангели і святі живуть у небі, але вони істинно невидимі, безтілесні. Так само представляють собі своїх богів і погани, хоч вони і не завсїгди уважають їх безтілесними. Та дикун, котрий ще нічого не знає про віру в богів, не знає нічого й про невидимий світ. Він признає тільки той світ, котрий бачить на свої власні очі, про котрий йому розповідають його приятелі і його кривні. Якже могла повстати у нього думка про те, що крім видимого світа і відомого життя існує ще світ невидимий і невидиме житє?

Ся віра повстала у нього поволі, він набув її через спостережнн над тими явищами, що діють ся навкруги нього і через поясненє сих явищ. Погляньмо, як могло се стати ся.

Уявім собі чисте блакитне небо; дикун дивить ся на зовсім несподівано появляєть ся хмарка, котра чим далі стає все більшою. Дивлячи ся на сю хмару, він бачить, що розширивши ся вона розділила ся на кілька частин, почала топити ся і через кілька хвилин від хмари нічого не лишило ся. Над головою дикуна, як і давнійше, синіє чисте безхмарне небо. І так бувало багато разів.

Яка думка мусіла повстати в голові дикуна? Він не знав, що хмари — се водяна пара, котра зійшла ся до куни від холоду, що вони зникають, ледви тільки пара знов розітрієть ся; через се він не може про хмари думати так, як думаємо ми. Він завважає тільки, що хмара стає раз видимою, раз невидимою. Ось її зовсім не було, а тут рап-

том вона стала видною; через деякий час вона зникла, мов розтопила ся, а потім знов появилася.

Дикун завважує на небі і інші переміни. В день сходять сонце, котре нашіч кудись зникає, а вночі, але не завжди, видно місяць. Коли сонце зникає і наступає нічна темрява, на небі появляються тисячі маленьких вогняних точок, зірок і вони світять часом дуже ясно, часом блідно, а вранці зовсім зникають. І знов таки дикун не вміє пояснити собі того як слід: він не має для сего відповідного знання. Він тільки не може сказати, що сонце, місяць і зірки то показують ся, то ховають ся, раз стають видимими, раз невидимими.

Тай взагалі все, що дикун завважає на небі, має ніби два вигляди — видимий і невидимий; невідомо, звідки все те появляється, невідомо — куди ховається.

Те саме завважує він не тільки на небі, але й на землі. Наприклад бачить все закрите густим туманом мраки, але ось мрака починає рідшати й нарешті зовсім зникає; одначе через деякий час мрака знову появляється. Лбо от маленька калюжа води; дикун завважує її, коли вона була наповнена вже водою; минув день і її вже нема — вся вода кудись то зникла. На Океані бувають особливі явища: величезні стовпи води лучать ся з хмарами, назвичайно скоро летять по його схвильованій поверхні і зникають на обрії. Те саме буває і з пісковими вихрями в пустинях. Для дикуну се якісь дивні істоти, котрі невідомо звідки приходять і невідомо кудя зникають.

На подібні думки наводить дикуну вітер. Все навкруги тихо. Раптом по деревах, по траві і квітках пішов шум, заворушило ся листя і гілочки, заворушило ся навіть волосе у нього на голові. Шум все дужчає. Якась сила здіймає порохи й жене їх. Та хтож робить усе те? Дикун не бачить і не знає, хто, але починає думати, що коло нього появляється часом якась невидима істота і що саме вона робить сей шум і рух.

Усе те і багато інших подібних явищ викликають у дикуну думку, що річи, які він бачить, провадять ніби два життя: видиме і невидиме, що вони існують ніби в двох формах: видимій і невидимій. Одні з сих річий, як н. пр. сонце, місяць і зірки, міняють свої форми правильно, то

зникають, то знова появляють ся на небі. А иньших, як н. пр. вітер, людина зовсім не бачить, лише відчуває; ще иньші річи — н. пр. хмарка на чистому небі — раптом то являєть ся і так само раптом зникає.

Возьмім зерно якої небудь рослини, н. пр. бобу. Коли його посадити в землю, воно пускає вниз коріня, вгору стебло, на котрому виростає листє й квіткн. Було зерно бобу, а виїшла рослина, зовсім ненодібна до нього. Доки ми не ставимо собі питання, як се стало ся, доти нам здаєть ся се дуже простим: щож незрозумілого в тім, що з насіяна вироста рослина? Адже завсїгди так буває! Та треба тільки подумати проте, як се відбуло ся, щоб переконатн ся, що перетворенє зерна в рослину дуже складна річ. Дикунуви воно видавало ся очевидно ще більше незрозумілим, але він не знав, як пояснити се явище і обмежував ся на тому, що казав: зерно повернуло ся в рослину. А коли така історія може бути з бобом, то чому ж і иньші річи не можуть повертати ся одна в одну? І дійсно, дикуни припускали, що люди можуть повертати ся у каміне, а каміне в людей, звірі в рослини й навпаки і т. д. Для нас така думка дивна і сьмішна, але дикун приходить до такої думки на підставі своїх спостережень. Він бачив н. пр. у птнчому гнізді кілька малесеньких рябих яєчок, а через кілька днів він знайшов на їх місци стількиж пташенят. Звідки вони взяли ся? Очевидно, що з яєчок,—яєчка повернули ся в пташенята. Або такий випадок: У воді плаває головач з хвостом, але без лапок, а через деякий час замість нього, появляєть ся жаба, котра не має хвоста, але має натомість чотири лапки. Се перетворенє не підлягає жадному сумнівови. Яйце ненодібне до пташеняти, одначе воно перетворило ся в нього; головач теж не подібний до жаби, одначе жаба виїшла саме з головача. Через се, для дикуна нема нічого дивного в тому, що одна річ повертаєсь в другу, зовсім до неї не подібну.

Таким чином річи можуть бути не тільки видимі й невидимі, але можуть також зміняти оден свій зовнішний вигляд на другий.

* * *

Що таке тїнь? Ми дуже добре знаємо се і не вважаємо її за щось дивне. Коли сьвітло паде на яку небудь

річ, що позад неї з'являється тїнь,—річ не пропускає крізь себе світла і через се деяка частина просторони поза річею лишається темною, неосвітченою. Та первісна людина не могла так думати. Вона уважала тїнь за окрему живу істоту, котра завсїгди йде з людиною. Кожного разу, коли сонце або місяць світять з неба, він бачить сю істоту; вона трохи подібна до людини, рухається разом з нею, часом іде наперед, часом з боку, часом позаду, іноді вона видовжується, іноді скорчується, або викривлюється в дико-вижний спосіб в залежності від того, чи людина йде по рівній поверхні, чи по горбах і похилах. Правда, ця істота проявляється тільки в соняшні дні і місячні ночі. У хмарну погоду її зовсім не видно. З другого боку, коли людина лягає на землю, тїнь теж кудись зникає. Звідси дикун робить висновок, що тїнь живе сама по собі, лише часом перебуваючи разом з людиною. Колиж він дивиться у воду і бачить там рибу, а трохи нижче від неї її тїнь, він ще більше переконується, що річ і її тїнь можуть існувати окремо одна від другої. Часом він завважує, як по рівнині або по схилі гори перебігає тїнь; він не знає, що сю тїнь кидає хмара і думає, що тїнь перебігає тут цілком самотїйно.

Таким чином і тїнь потверджує ту думку первісних людей, що багато річий може провадити подвійне життя,—наприклад сама людина і її тїнь.

* * *

Ті самі думки повстають у них, коли вони дивляться до води. Ось дикун нахилив ся над рікою, щоб набрати води і бачить в ній свою власну відбитку. Може бути, зпочатку він навіть пробував схопити її, але потім переконався, що се неможливо. Та когоч се він бачив у воді? Він так само вимахнув руками, так само нахилився, коротко кажучи, робив те саме, що робив він. Очевидно, се його двійник. Дикун бачить у воді відбитку сонця, місяця, зірок, хмар, дерев, гір і взагалі ріжних річий. Він не вміє пояснити собі як слід сі явища і приходить до висновку, що річи провадять подвійне існування, що кожда річ може мати свій двійник.

Уявм собі, що людина гукає і у відповідь чує свій власний голос — л у н у. Дикунуви здаєть ся, що се хтось кличе його, він ніяк не може зрозуміти, що се лише луна, себто відбиване його власного голосу. Він починає шукати того, хто кликав його, але нічого не знаходить. Кінець кінців він приходить до висновку, що голос, який він чув у відповідь на свої вигуки, належить до невидимої істоти. Мандрівці оповідають, що деякі дикунни думають, що луна — се голос покійника. Один мандрівець оповідає, що коли він одного разу плыв з муринами по одній африканській ріці, то мури, що кермував човном, на деяких закрутах ріки підводив ся і вигукував якесь імя; коли у відповідь він чув луну, то виливав до ріки пів шклянки руму і кидав кавалок риби й мяса. Мандрівець запитав його, на що він се робить.—“А хіба ти не чув голосу духа?”—відповів той.

З усього того, що ми оповіли, видно, яким способом первісна людина набувала понятя про другий світ, світ невидимих істот. Лише тоді, коли в неї виробило ся се понятя, став можливим розвиток вірувань.

* * *

Давнійше ми говорили, що хмари, вітер, сонце, місяць і тїнь первісні люди уважали ніби за живі істоти. Мам се може здавати ся дуже сьмішним і дурним, чому дикунни дійшли до такої думки. Чому н. пр. ми уважаємо якусь істоту за живу? Бо вона бігає, гавкає, граєть ся, коротко кажучи, рухаєть ся. Вона перестає рухати ся, коли здохне. Та чому ж вона робить сі різнородні рухи? Бо вона хоче сього, ніхто не змушує її до сього, вона с а м а рухаєть ся. Первісна людина саме через се уважала звірят за живі істоти; вона признавала живими істотами все, що рухало ся с а м о п о с о б і, без всякої зовнішньої причини. Так н. пр., коли дикунни вперше побачили кораблі Європейців, що плили без помочи весел, вони думали, що кораблі живі. Якийсь дикун побачив компас з стрілкою, що рухала ся і сказав: “він живий”. Годинник вони також уважали живою істотою, бо його стрілки порушували ся самі. Правда, поволи дикунни почали розрізняти навіть серед тих річій, що рухають ся самі по собі, живі річи від неживих, та всеж

вони мали нахил уважати живим усе, що рухається без усякої видимої зовнішньої причини.

Таким чином ми познайомилися трохи з тим, як могли міркувати первісні люди, як пояснювали вони собі явища того світа, серед котрого вони жили. Тепер ми можемо оповідати далі про повстання і розвиток їх вірувань. То нас можуть спитати: а хибаж можна точно довідати ся про думки людей, що жили багато тисячеліть перед нашим часом? Звичайно, що ні. Адже вони не вмiли писати й не лишили нам ніяких записів. Та хоч і не можливо точно довідати ся про їх спосіб міркування і їх думки, однак ми всеж можемо виробити собі про се яке таке понятє. Яким способом можемо се зробити? Насамперед ми повинні дослідити розумове житє сучасних дикунів. Численні мандрівки по всіх країнах земної кулі познайомили Європейців майже з усіма народами, що живуть на землі. Мандрівці щільно досліджували звичаї дикунів і таким чином дали нам докладне понятє про їх розумове житє. Богато дикунів провадить житє, близьке до життя звірів, себто є вони найдикийшими людьми з усіх народів на землі. Ми повинні думати, що первісні люди були або такі самі дики, або навіть ще дикийші. Звідси виходить, що коли ми знаємо, як вірять і як думають теперішні дикуни, то легко можемо представити собі і вірування давних людей. Тільки їх вірування мусіли бути ще грубші і простійші. Ми вже сказали, що найдавійші люди мабуть зовсім не мали ніякої віри.

III. Повстанє віри в душу.

Коли ми бачимо який небудь сон, ми зовсім не думаємо, що так було в дійсности як нам снило ся. Нам сниться н. пр., що ми легко перепливаємо великі ріки, літаємо в повітря, падаємо з величезної висоти і т. д., але раптом прокидаємо ся, відчуваємо себе на ліжку і кажемо: "Се був тільки сон", і спимо собі далі. Та чи так відносила ся до своїх снів первісна людина? Ось вона голодна і втомлена вернула по нещасливім полюваню і лягла спати. І снило ся їй, ніби вона готує собі мясо і збирається вже його їсти. Аж тут раптом прокидається. Чи думає вона, що се лише

сон? Ні! Вона переконана, що все те справді діяло ся з нею і вона лише не може зрозуміти, чому се прокинувши ся, вона лежить на давнім місці і нема коло неї ні огнища ні мяса. Іншим разом, коли вона добре наїла ся і лягла спати, їй сниться ся тяжкий і прикрий сон, як се завсїгди буває, коли лягти спати добре наївши ся. Сниться ся їй, що вона бореть ся з якимсь звіром. Звір напав на неї і дусить її. Людина голосно кричить з перестрашу й прокидаєть ся. Вона рада, що лишила ся цілою й неущкодженою і що звіра вже нема, але чи думає вона, що се був лишє сон? Ні, вона так виразно все бачила й відчувала, що годі її переконати, що з нею не було нічого подібного. Правда, і жінка сього дикуна і всі, хто бачив, як він спав, можуть сказати, що він весь час лежав на тім самім місці і нікуди не ходив. Якже се так: з одного боку він боров ся зі звіром, а з другого*— лежав на місці і ніхто його не чіпав? Вихід з сеї трудности оден: признати, що людина рівночасно може і спати й десь блукати, себто, що людина така сама подвійна істота, як багато ниньших річій. Таким чином сні і сновиди розвивають у первісної людини ту думку, що люди провадять подвійне жите, бо в кожній людській живе дві істоти, з котрих одна може н. пр. спокійно спати, а друга блукати, хто його знає де.

Віру в те, що кожда людина має свій двійник, себто, що людина провадить подвійне жите, скріпляє у дикуна ще багато ниньших прикладів. Він добре знає, що коли людина спить, її можна розбудити слабим криком або штурханцем. Та бувають такі випадки, коли людину не так легко розбудити, як звичайно. Так буває н. пр. підчас нападу слабости,—лице людини починає виявляти страшну муку і вона тратить свідомість. Товариш стараєть ся розбудити її, викликати її знову до життя. Часом се удаєть ся легко, часом з тяжкою бідою. Іноді людина, що стратила притомність, лежить без руху кілька годин. Що можуть подумати її перелякані товариші?

Коли людина лежить без руху, значить її двійник покинув її тіло, а коли воно знов починає рухати ся і виявляти ознаки життя, дикуни виводить, що сей таємничій двійник знов вернув на своє місце. В нашій мові ще досі переховали ся останки сього первісного віруваня. Коли н. пр.

жінка приходить до притомности, ми кажемо: "вона прийшла до себе".

Первісні люди провадили між собою безконечні війни. Тому вони часто хорували й умирали від одержаних ран. Поранена людина часто тратить притомність і її товариші завважують, як вона то відживає, то знов стає испорущим трупом. Вони думають що, її двійник то покидає тіло, то знов вертає до нього.

Богато дикунів і тепер ще вірять, що різні хвороби повстають від того, що двійник покидає людину. Щоби повернути двійника назад, вони беруть ся до різних способів. Звичайно кличуть "двійника". Коли н. пр. Фіджинець (себто людина дикого племені Фіджі, яке живе на одному з островів Спокійного Оксана) почував себе зле, він думав, що його двійник ("душа") збирається покидати його. І от він починає з переляку голосно кликати його назад. Інші дикуни приносять жертви і молять ся та просять двійника, не покидати тіла.

Таким чином підчас сну, нападів, хоріб і взагалі підчас непритомности, двійник покидає людину і блукає десь поза її тілом. Коли він вертає, людина оживає. Та от людина вмпрає. Що се значить? Вона зовсім тратить всяку притомність, стає холодною і испорущою. Тепер легко довідують ся, чи вмерла людина, чи ні, та всеж бувають помилки. Бували випадки, коли збирали ся ховати покійника, а він раптом оживав. Се значить, що людина не вмирала, а просто стратила притомність, але її кривні не розпізнали сього й думали, що вона вже мертва. Таким чином коли навіть осьвічені люди незавсїгди можуть розрізнити смерть від непритомности, то для диких людей се було ще тяжше зробити. Богато дикунів і тепер ще думає, що смерть і сон, се те саме, лише смерть тягнеть ся дуже довго, а сон коротко. А коли се так, думають дикуни, то і по смерті людина так само прокидаєть ся, як і по сні.

Два дикі народи, Д а м а р и і Т у п і с и, тримають ся дуже своєрідних звичаїв при хованю своїх покійників. Дамари зашивають труп покійника в сидячім положеню в стару шкіру з бика і закопують його в яму, потім всі присутні починають скакати на могилі, щоби покійник не міг вилізти знеї. Тупіси міцно звязують покійникови всі члени,

щоби мертвяк не міг потім встати і турбувати своїх живих приятелів.

Коли людину, що спить, штовхнути або покликати її, вона прокинеться. А коли смерть також сон, то значить і мертвяка можна покликати до життя. Таке було глибоке переконанє не лише первісних людей, але й тих дикунів, з котрими познайомили ся англійські, німецькі й иньші європейські мандрівці. Перше ніж ховали мерця, деякі з сих дикунів старали ся оживити його. Для сього вони уживали часом просто звирячих способів. Так н. пр. оден мандрівець оповідає, що коли у одного Індійця помер брат, він нарізав колючих гиллох і почав бити ними трупа; при сьому він кричав, ніби його самого боїло. Бачучи, що се не допомагає, відкрив покійникови очі і почав втикати йому в очі колючки. Другий мандрівець оповідає про Готентотів (африканських дикунів), що вони нарікають на померших і навіть б'ють їх за те, що ті покидають їх. Та найчастійше старають ся прикликати мерця до життя через умовуванє.

* * *

Коли людина вмерла — то се зовсім не значить, що вона перестала жити. Її тіло покинув її "двійник", се — міркує дикун — є причиною смерті. Та "двійник" усе живе далі і потребує поживи, одежі і тепла так само як ті, що лишили ся на землі. Тому родичі*: покійника дбали про нього і приносили йому на могилу поживу. Деякі з дикунів старали ся нагодувати покійника навіть перед похороном. У Таїтян (мешканців острова Таїті на Спокійнім Океані), коли покійник був вельможною людиною, коло його трупа постійно перебуває жрець (духовний), або яка иньша особа, щоби підносити до його рота поживу. В иньших місцях покійникам впихають поживу до рота.

Деякі народи, що палять або закопують в землю своїх покійників, палять або закопують разом з ними також і певну скількість поживи. Всі такі звичаї, що переховали ся в богатях місцях аж до наших днів, просто вказують на те, що в старовину люди вірили, що жите продовжуєть ся

*) "Родичі" значить "кравні".

і по смерті. Про се свідчить також звичай класти до могили разом з покійником одяжу і різне начинне. Про се саме свідчить і розкладане огнищ на могилах померших. Ірокези (Індіяни північної Америки) розкладають на ніч огонь на могилі, щоби дух помершого, як вони кажуть, міг приготувити собі поживу. Деякі африканські Мурини в холодні або дощеві почи часто розкладають огонь на могилах своїх приятелів.

* * *

Для того, щоби людина воскресла, треба, щоби переховало ся її тіло: инакше якже вона буде жити? Через се вже за дуже давних часів повстає звичай переховувати трупи. Наприклад, Єгиптяни так обробляли їх, що вони могли переховувати ся багато соток і тисяч літ. У багатьох народів тіла на смерть покараних злочинців кидали ся в доли, де їх розшарпували хижі звірі і птахи. Тоді думали, що коли труп знищено, злочинець вже не верне більше на землю.

Не вміючи обробляти тіла померших так, щоби вони не гнили, деякі дикунни старають ся сховати їх в такі місця, де ніяка лиха людина не може знайти їх і знищити. Так наприклад у Новозеляндців (мешканців острова Нова Зеландія на Спокійнім Океані) їх жерці по смерті вождя через деякий час тайно відносять його останки до могили, зробленої або на верхівю горба, або в лісі, або в печері. Деякі дикунни острова Борнео (недалеко від полудневої Азії) кладуть кістки своїх вождів у ящик і ставляють їх на верхівях найвисших гір. Американські дикунни часто клали своїх мерців на високі мари, щоби їм було свобідніше лежати. А инші ховали їх в щілини скал.

Дбаючи проте, щоби звірі не могли зісти трупа, або, щоби його непопсували люди або злі духи, багато дикунів уважає, що не досить закопати трупа в землю. Одже землю можна легко роскопати. І от в деяких місцях садять на могилі колючі корчі, щоби немогли викопати трупа, у инших на могилу насипають купу каменя.

Коли кривні помершого ідуть попри його могилу, вони старають ся кинути на неї пригорщу землі або камінь. Сим

вони виявляють свою турботу про недоторканість трупа. Чим більшим поважанєм тішив ся померший, тим більших розмірів набирає його могла.

* * *

Турбота по мерців являєть ся рівночасно турботою і про саму людину і про її двійник. Та ми досі не говорили, яку являли собі первісні люди сей двійник. Що він таке? Чи подібний він до людини, чи чим небудь різнить ся від неї? Подивім ся, як думають про се типерішні дикуни:

Оден маандрівіць повідає, що якась австралійська жінгого світа. Через се вона доглядала за ним і дбала про нього. Про одну Англійку Австралійці думали, що вона двійник недавно помершої жінки і часто казали: Бідолашна, адже вона лише дух помершої, нічого більше. Одного поселенця з викривленою рукою так само признано за недавно передтим помершого Австралійця який теж мав викривлену руку і його витали словами, О мій балуделю, ти знов вискочив на світ та ще й білою людиною!"

Ми бачимо, що Австралійці уважають двійник такою самою істотою, якою був мрець, але котра може змінити колір шкіри і взагалі зовнішній вигляд. Та в кождім разі двійник має такі самі властивости, як і кожда людина взагалі. Деякі дикуни міркують, що душа, покинувши тіло, робить в загробнім житю те саме, що вона робила на землі — їсть, пє, спить і т. д. Інші вірять, що душа блукає по світі і чуває голод і спрагу, холод і утому. Мешканці острова Самова (на Спокійному Океані), у котрих існує звичай розкладати огнище на могилах вождів, запевняють, що душі непохованих блукають навкруги огня і кричать: "Ой, якже холодно! ой, як холодно!"

Сучасні дикуни звать двійник чоловіка його душою і духом. Первісні люди не знали сего слова і тільки згодом видумали його. А з початку вони просто думали, що в тілі людини живе їїби друга людина, багато де вчому подібна до неї самої, і то є її двійник. До сеї думки вони неминучо приходили, пробуючи пояснити сні, напади, хороби, смерть і взагалі всі ті випадки, коли людина то тратить притомність, то знов "приходить до себе". Та через свою неосвіченість первісні люди не

могли представити собі душу, як щось безтілесне, духове, а навпаки думали, що вона як і людина їсть, пє, радіє, гнівається, спить і т. д., і що коли вона появляється в товаристві людей, то завсїгди має вигляд людини, або якої небудь иньшої звірнини. Лише багато тисячолїт пізнійше люди прийшли до думки, що душа се дух, але прийшли вони до сеї думки не відразу, а дуже поволї.

* * *

Таким чином двійники і тїни — се душі людей або їх духи. Ми вже бачили, яким чином дикуни дійшли до цього понятя. Та чи самі люди мають душу? Чи звірі також мають душу? Подивім ся, яку відповідь на сї питання дає дикуни. Коли людина вмирає, вона робиться холодною і перестає дихати: її душа покидає тіло. — Алеж і з птахом теж буває те саме. Дикун дуже добре се знає. Мало того — жива людина завсїгди має при собі тїнь, свій двійник або душу, а коли вона вмирає і лежить без руху, тїнь зникає. — Та те саме діється і з птахом і з усякою иньшою звірною. Значить і вони мають душу. Так міркували первісні люди.

Та дикуни йшли в своїх міркуванях ще далї. Адже не лише звірята, але і рослини мають тїнь і коли вітер хитає їх галузками, стеблями і листем, їх тїни теж виконують різні рухи. Крім того рослини ростуть, вмирають і лишаять по собі нащадків, так само як люди і звірі. І чим більше при звичаювали ся люди до дужаня, тим скорше приходили вони до того висновку, що і рослини мають свою душу.

Але кожда річ має тїнь, а коли тїнь то душа, тоді каміне, гори, коротко кажучи, всі річи мають душу. Богато сучасних диких народів саме так думають. Про Лячичів, що живуть в полудневній Америці, оповідає один мандрївець таке: “Лячичи молили ся до кожного каміня, як до Бога, бо вони вірили, що всі каміня були колись людьми і що всі люди повертають ся в каміні по смерті. Вірили вони також у те, що настане час, коли всі каміні знову повернуть ся в людей. Вони молили ся також до своєї власної тїни і раділи, що завсїгди мають при собі свого Бога і можуть бачити його кожного соняшного дня. І

хоч вони знали, що тінь повстає через те, що є світло і непрозора річ, але говорили, що се зробило сонце для того, щоби дати їм богів... І коли їм казали, що дерева і каміні теж мають тіни, вони відповідали, що тіни дерев, се боги дерев, а тіни камінів, се боги камінів. Таким чином вони уважали їх за богів їх власних богів.

IV. Загробне жите і загробний сьвіт.

Згодом повсталала віра, що людина вмирає, але її двійник, або її душа живе далі. Та се вже друге жите, жите на другім сьвіті. Не відразу люди прийшли до такої віри. З початку думали, що на другім сьвіті людина може жити лише в тім випадку, коли переховасть ся труп цілком або що найменше його кістки. Та потроха встановила ся віра, що всі душі померших певно жити-муть і після того, як згине тіло. Скільки часу тягнеть ся се друге жите, — невідомо. Одні думали, що недовго і, що душі опісля вмирають вже остаточно; другі думали, що те друге жите тягнеть ся вічно. Та ся думка про вічне загробне жите повсталала аж тоді, коли люди вже багато дечого навчили ся; первісна людина цілком не мала поняття про безконечність, бо вона і рахувати вміла лише до 10.

На чім же полягає се будуще, загробне жите? Ми знаємо вже, що се друге жите провадить двійник людини, від котрої він майже нічим не відріжнясть ся. Значить і жите на тім сьвіті мусить бути дуже подібне до життя земного. Одні з Індіян у північній Америці вірять, що мерці прокидають ся і встають, щоби шукати собі поживи. Другі думають, що мерцям вільно приходити на землю в ночі, але що вони повинні вертати назад, коли надходить день. І в нас прості люди вірять, що душі можуть вставати в ночі з могил і блукати по землі, але тільки до ранка. Полуднєвно-американські Індіани так само дивлять ся на жите на другім сьвіті, як на безпосередне продовженє земного життя. Деякі з них ховають мерців у хаті в сидячому положеню і ставлять перед покійником поживу, бо вірять, що дух помершого ходить на польованє в гори і вертає до дому, щоби їсти і відпочивати. Фіджійці, про котрих ми вже згадували, вірять, що по смерті люди займають ся хлібо-

робством, живуть з родинами, воюють, коротко кажучи, роблять те саме, що роблять люди на с'їм сьвітї.

Та хоч будуще жите і подібне до теперішнього, то пожива на тїм сьвітї далеко краща ніж на с'їм і її там багато. **Крпкн**,—(одно індійське плем'я), думають, що по смерті вони йдуть туди, де водить ся багато всякої дичини, де збіже росте цілий рік, де ніколи не висихають жерела чистої води. **Команчн**—теж Індійці—сподівають ся стрінути там багато грубих бізонів (особливої породи биків), а **Патагонці** сподівають ся бути вічно п'яними (на другім сьвітї).

Тому, що різні народи живуть з різних способів і провадять неоднакове жите, то й понятя їх прожите на другім сьвітї мусять бути неоднакові. Нарід пастухів вірить, що і в житю на другім сьвітї треба буде займатися скотарством і живити ся мясом і молоком, племена мисливців вірять, що вони провадити-муть мисливське загробне жите.

Та, щоби провадити на другім сьвітї таке саме жите, як і на с'їм сьвітї, покійникови потрібні його річи. Звідси повстав звичай закопувати разом з помершим його маєток. Деякі народи чіпляють на дереві коло могили одежу, щоби мертвий міг покористуватися нею, коли хоче вийти з могили; другі кладуть в могилу разом з покійником шматок полотна, щоби він міг надіти його, коли прийде в країну мертвих. Часто разом з покійником йшов до могили цілий його маєток, так, що вдові і дітям не лишало ся нічого крім землі, яку при всьому бажаню не можна було покласти в могилу.

У богатях народів сей звичай поширяв ся не тільки на зброю, убране і різне начинє, але і на худобу. Так наприклад з киргізким князем ховають його улюблених конний; у інших народів разом з покійником закопують в землю його верблюдів, коров і інших звірята, яких перед тим уживав.

В деяких країнах існував звичай убивати на могилі помершого його жінку, слуг і деяких приятелів. Причина повстаня сього страшного звичаю та сама: померший повинен мати в будучім житю не тільки свій маєток, але товариство жінки, слуг і приятелів. Се віруванє так вкорінило ся у деяких народів, що приятелі, слуги і жінки ішли

в могилу за покійником цілком добровільно, без всякого примусу.

Друге жите представляло ся подібним до земного життя також і що до суспільного устрою. Народи, що мали королів і ділили ся на вельможних і простих людей, вірили, що такий суспільний порядок буде і в другім житю. Як і тут, буде там панувати король, окружений своїми слугами; як і тут, вельможні будуть там панувати, а прості робити. Такі погляди панували не лише серед дикунів, але і серед більше освічених давних народів, наприклад серед Греків, Жидів і п.

Та потрохи таке грубе понятє про друге жите почало заступати ся досконаліїшими. Поволи загробне істнуванє почали уважати чимсь неподібним до життя на сїм сьвітї. Тодї замість того, щоб закопувати поживу і річи покійника разом з ним у могилу, почали все те палити. При паленю річ нищила ся, значить, вона була вже непридатна до уживаєя. Та тепер почали думати, що душі померших можуть уживати їх, коли сходять. Тим більше, що на душі почали згодом дивити ся, як на щось піжнійше, ніж людське тіло. Але така перемїна в давних вірованях відбула ся протягом довгого ряду віків; а давнійше людям було досить тих неясних і часто суперечних віровань, про які ми отсе розповіли.

* * *

Таким чином ми знаємо, як представляли собі первісні люди загробне жите. Тепер поставимо друге питанє: де ж, на їх думку, проходило се жите? Богато сучасних нам народів думає, що загробне жите буде в небі і тому тутешне жите звуть земним, щоби відріжнити його від небесного. Та для первісних людей така думка дуже тяжка: яким способом може людина дістати ся на небо, таї пощо? Далєко лекше для неї думати, що душі померших живуть там, де живуть і живі люди. Колиб покійники жили десь далєко, вониб не являли ся живими у сні, не моглиб робити їм неприємностей і мішати ся до їх справ. То тому, що все те буває часто, міркує дикун, то покійники, значить, мусять жити десь недалєко. Що первісні люди думали саме так, про се сьвідчать оповіданя мандрівців про вірованя сучас-

них дикунів. Одні з дикунів думають, що душі померших блукають коло місць, де вони давнійше жили, другі,—що духи їх предків часто приходять до своїх могил; треті вірять, що у кожде місце, де помер хто небудь, приходять потім привиди. Мурини думають, що душі померших усе ще перебувають серед живих і що вони якимсь невідомим способом живлять ся тою самою поживою, котру їдять живі.

Часом уважають, що душа помершого перебуває в покиненім будинку або на селі, де він жив перед своєю смертю. Камчадали (мешканці півострова Камчатки на Сибірі) часто покидають ту хату, де хто небудь помер і не беруть трупа з собою. Інші дикуни, Ленгоси, майже все покидають хату, де хто небудь умер. Теж саме оповідають і про багатьох інших дикунів.

Та часом се первісне віруванє трохи змінило ся, а саме почали думати, що хоч душі приходять до своїх давних помешкань, але все живуть в певнім віддаленю від них.

Для прикладу наведемо віруваня деяких дикунів. Нова Каледонія (Нова Каледонія — остров на Спокійнім Океані) вірять, що душі померших живуть в чагарнику (в шуварах). Побережні африканські Мурини, думають, що в чагарниках живуть дикі люди, заманюють до себе їх душі, щоби зробити з них своїх рабів. Карібі ховали своїх вождів на горбах, так само роблять Команчі і Патагонці. Так само робить і багато інших народів. В звязку з сим звичаєм повстало віруванє, що другий сьвіт міститься на горах.

В тих місцевостях, де було багато печер, в них почали ховати покійників і звідси повстало віруванє про підземний другий сьвіт. Та се віруванє могло також повстати в звязку із закопуванєм трупів у землю.

Багато дикунів думає, що душі часом спокійно перебувають в своїх могилах, часом виходять з них і блукають по землі. Відомо, що в глибоку старовину людям часто доводило ся відбувати далекі і тяжкі переселеня. Не завсїгди очевидно покидали вони добровільно свій рідний край; здебільшого голод, всякі злидні або вороги виганяли їх звідти і змушували шукати нового притулку. Звичайно на новім місци багато людий сумувало за рідним краєм і

то одному то другому, майже щоденно снили ся рідні пол., ліси, гори. Сї сні вони внаслідок тим, що люда їх в почи вертаєть ся на своє старе гніздо. Колиж хто умирав, то казали—його душа зовсім пішла в ті місця. Так повстало віруванє в те, що другий сьвіт лежить десь далеко і що душа мусить відбути далеку вандрівку, перше ніж вона дістанеть ся до нього. В полудневій Америці Чоноси кажуть, що вони прийшли з західних країн по той бік Океану і сподіють ся посмерти повернути до свого давнього рідного краю. Так само вірять сумежні з ними Аравканці. Можна би навести багато подібних прикладів і всі вони доводять, що дикуни, які переселяли ся, часто уважають свій давний рідний край тим місцем, де по смерті живуть їх душі.

У сих народів,—а їх є більшість,—душі померших повинні, як ми вже казали, відбути більшу чи меншу вандрівку, щоб дістати ся до того місця, де вона буде постійно перебувати. Можна налічити кілька таких мандрівок, — с мандрівка до підземного сьвіта, с вандрівка через велику зимну країну, с мандрівка здовж ріки і с мандрівка через море.

Борато племен, що залюднюють Америку, жили колись в печерах, звідки вони потім переселили ся на рівнини і долини. Тому серед них розширене віруванє, що першу людину сотворено під землею або в скалистих горах, де багато печер. Туди, на їх думку, і мандрують душі померших.

Людина, що йде по смерті в далеку дорогу “на другий сьвіт”, повинна очевидно, на думку віруючих, мати відповідні річи, потрібні в дорозі. Так наприклад Фіджіїці вкладають в руку помершому палицю, щоб він мав можливість обороняти ся від ворогів; Новокаледонці кладуть разом з ним прилад до кидання короткого списа, такий дротик; таким самим способом повстав звичай убивати на могилі коня або верблюда, щоб полегшити умершому тяжку дорогу або класти гроші, щоб він мав чим заплатити за перевіз і дарунки, щоб умолити чортів, що чигають по дорозі; Ескімоси кладуть на могилу дитини собачу голову, щоб собака могла завести її в країну душ. В тих випадках, коли яке-небудь племя доходило до свого нового селища і йшло в

верх по ріці (горі рікою), у нього повставали відповідні звичаї, щоб виражати душу в дорогу до давнього рідного краю. Частину мастки помершого складали в поганенький човен і пускали за водою в надії, що він дійде на другий сьвіт. Одно плем'я на острові Борнео мало давнійше звичай класти в човен меч помершого, поживу, одержу і т. п.; давнійше приковували ланцюхом до човна одну з його рабинь; потім сей човен пускали по ріці в море. З часом сей звичай майже зник; але як спогад про нього, переховалися тільки правила, що коло могили вождя ставили човен.

Похоронні звичаї з переселенням через море, повстали імовірно на островах. Се дуже зрозуміло. Не маючи добрих кораблів, на котрих вони могли би робити далекі вандрівки, вони на своїх човнах перепливали лише з одного острова на другий, що лежав недалеко.

І справді ці звичаї найчастійше подибують ся серед мешканців Спокійного або Великого Океана. Мешканці острова Самоа кажуть про свого помершого вождя замість: "він помер",—"він відплив". На Сандвичевих островах коло могили часто кладуть цілий човен часом з вітрилами і веслами. Сей звичай повстав тут з того часу, як Нову Зеландію завоювали мешканці інших островів. Чоноси з полудневої Америки, про котрих ми вже згадували, ховають своїх мерців у човнах недалеко моря.

Богато народів вірять в два другі сьвіти: для добрих і для лихих людей. Як могла повстати така віра? Завдяки частим стрічам між ріжними племенами. Часто бувало, що одно плем'я покоряло друге і повертало його в рабство. Кожде з сих племен мало свій другий сьвіт, і очевидно переможці уважали свій далеко красшим і висшим. Туди могли дістатися лише вельможні люди. Поволи обидва племена привикали одно до одного, але давні віровання переховували. Так повставали два загробні сьвіти. З часом, коли між ними відбувалося ще більше зближене, оден сьвіт почав уважати ся сьвітом, куди дістаються душі достойних, гарних людей, а другий—куди діставалися душі поганих, недостойних людей. Так повсталася віра в небо і пекло.

Та як саме повстало се понятє про небесну оселю? Ми вже бачили, що хованє мерців на високих горах породило думку, що житє на другім сьвітї відбуваєть ся на горах. Богато з сих гір незвичайно високі і ніби опирають ся о саме небо. Первісна людина і не могла думати інакше. Те, що нам тільки здаєть ся, для нього являло ся безперечною правдою. Він вірив, що сї гори підтримують небозвід, а коли се так, то думали, що жити там, нема нічого лекшого, як вилізти на саме небо.

* * *

Таким чином ми бачили, як розвивало ся поволи понятє про місце житя на другім сьвітї. З початку думали, що душі жили в тих самих місцях, де були і жмві; потім почали вірити, що вони живуть в деякім віддаленю—в сусіднім лісі, на горбах і горах. Тому, що душі злучують ся з своїми предками, вони повинні оселити ся там, де живуть предки. Звідси повстала віра в підземний сьвіт, а сьвіт заморський і т. д. Помішанє між племенами приводить до помішаня їх вірувань і до думки про два сьвіти. Вкінци вироблюєть ся думка про таку віддалене селитьбу для душ як небо.

Ми спостерігаємо, що понятє про житє на другім сьвітї, викликає сї самі повільні зміни, як і відомі вже нам понятя про воскресєнє і душу. Душу представляли з початку, як щось річеве, але потому вона здавала ся людям подібною до якоїсь тонкої пари. Сподівали ся, що от-от наступить воскресєнє мертвих і лише поволи привикли до думки про друге житє на другім сьвітї.

V. Чарн.

Одни мандрівець оповідає, що багато дикунів, серед котрих він деякий час жив, тільки зауважить стови пороху, знятий вихром, зараз кидують ся на нього і проколюють кинжалами. На що вони се роблять? В серединї сього вихра іде, на думку дикунів, лихий дух, і вони пробувають убити його. В пустинях Афрнки скали вечером видають часто сильні звуки. Тамошні мешканці пояснюють се тим, що то мовляв стріляють духи. В дійсности роблять се зо-

всім не духи, а сонце і нічна прохолода. В день скали нагрівають ся, а в ночі, коли снека зменьшуєть ся і надходить сильна прохолода, вони швидко охолоджують ся і в деяких місцях тріскають. Та для дикуна таке пояснене не існує—далеко лекше і простійше пояснює він усї явища і події людського житя, діяльністю духів. Людей богато, всі вони вмирають а їх дуні живуть далі. Поволи число їх зростає і вони залюднюють вже всю природу. Скрізь знаходять ся духи—в полі, в лісі, на горах, у воді, в повітрію. Заболіла у дикуна голова, або вмирає він на очах своїх товаришів від сонїшного удару, нагло і несподівано для всіх—то як пояснюють вони все те? Звичайно, се дух винен, се він викликав біль голови, він убив їх товариша. Взагалі духи постійно встручають ся в людські справи—одні з них (дуні померших родичів) допомагають, другі (дуні покійних ворогів) силкують ся пошкодити. Кождий успіх абоневдача, на думку первісних людей, залежали від духів. Се духи послають великий, добродійний дощ, се вони роблять бурю з громом і лискавкою, вони послають град. Таким чином, коли первісна людина починає шукати причини яких небудь подій, все одно чи в житю людини, чи природи, її думка завсїгди звертаєть ся до духів—духи являють ся справжньою причиною всіх явищ.

Часом люди дістають напади. Людина падає на землю, заплющує очі і починає корчити ся всім своїм тілом. Вона піби бореть ся з кимсь і напружує всі свої сили. Коли вона приходить до себе, то звичайно нічого не памятає, що з нею діяло ся. Та всі присутні добре бачили все те, чога не памятає той, що дістав напад. Якже пояснює дикун такий випадок?

Колиб душа людини, що дістала напад, лишала ся при ній, вона, розумієть ся, памяталаби все, що знею діяло ся. Та вона нічого не знає про те. Очевидно, що її душа тоді була в иньшим місці. З кимже бороло ся тіло? Очевидно з чужою душею, що увійшла в те тіло. Так пояснювала собі падучу хоробу первісна людина. Богато людей, як цілком диких, так і на-пів освічених, досі вірають, що люди дістають напади через те, що в них входять лихі духи або чорти. Ми бачимо, що сей погляд являєть ся пережитком

тої глибокої старовини, коли темні і неосвічені люди всі хороби пояснювали вмшансм духів.

Не лише напади й істерекі, але навіть пчиханє і позїханє уважали ся ознаками того, що у людину ввійшов злий дух, Коли ми кажемо тому хто пчихнув “На-здоровле”, ми зовсім не думаємо про духів, а просто їдемо за відавня встановлєним звичасм. Але наші предки щиро вірили, що вимоляючи сі два слова, вони допомагають людині визволити ся від злого духа, який змушує її пчихати. Часто, коли хто небудь починає сильно щикати, кажуть: Хтось його лає, або: “Хтось поганим словом згадує про нього”. Але наприклад Якути (в Сибірі) вірять, що в сей час в тілі людини сидить чорт.

Дикі люди пояснюють впливами злих духів також небезпечні хороби і боживіліє. Одначе такий погляд дуже розшириний серед простого народу ще й тепер. Насилаючи на людий всякі хороби, духи можуть на наших післати також смерть. І справді багато дикунів вірять, що смерть роблять духи навіть тоді, коли причина смерти і без того ясна, наприклад, коли людина утонула або була вбита. На основі таких вірувань повстали чари і ворожбицтво.

Божевільні люди, як відомо, мають величезну силу; часто троє або четверо здорових людий не можуть дати ради з одним божевільним, що давнійше не виявляв особливой сили. Дикунин думають, що сю силу дає йому злий дух; що вселив ся в нього. Так само всяке особливе уміне, яке проявляє та чи инья людина, пояснюють вони тим, що в сій людині сидить який небудь дух. Дух опаповує людину, на думку дикунів, також і тоді, коли вона відчуває сильне зворушенє, щось бурмоче і робить дивні і незрозумілі рухи. Всї вчинки і слова жерця (свьященника), що перебуває в екстазі (себто в стані сильного зворушеня)—нише один мандрївець—не вважаєть ся його власними; на них дивлять ся як на вчинки і слова того бога, що ввійшов у нього. Відповідаючи на поставлене питанє, жрець вітріщає очі і крутить ними, мов несамовитий; голос його неприродний, лице блїне, руби сині, віддих тяжкий; весь його вигляд нагадує людину, що збожеволїла.

Та коли злий дух увійшов в тіло людини, то чи не можна його вигнати звідти? Первісна людина думає, що се

можна зробити. Одних людей ошанують лихі, а других добрі духи. Чому ж не наслати доброго духа на лихого і не примусити сего втікти. Та хто ж може се зробити? Звичайна людина сього не зробить: вона не має власти над духами. Для сього треба звернути ся до ворожбитів, себто до дуже розумної і досвідченої людини, бо первісні люди вірять, що кождий великий розум і знанє показує, що в людині сидить великий, сильний дух.

Таким чином чарівник, або ворожбит являєть ся у дикунів рівночасно з лікарем. Щоби вигнати з людини лихого духа, треба насамперед зробити так, щоб духови стало неприємно перебувати в тілі даної людини. Для сього дикуни обурює слабу людину в тій надії, що дух ратуючи себе від смороду, вийде з тіла хорого. Часом він силкуєть ся залякати духа страшним галасом, загрожуючими руками. У деяких дикунів чарівник стає проти хорого рачки і гавкає на нього по собачому цілими годинами; часом він має при собі помічницю, котра допомагає йому стогном і вищем. Ось що оповідає один мандрівець про таке ліченє у індіанського племені Куманів:

Коли слабість все більше і більше охоплювала хорого, вони казали, що в нього вселили ся духи. Тоді запрошувано чарівника. Чарівник зпочатку гласкав хорого, вимовляв чародійні слова, лизав деякі частини його тіла і ссав їх, кажучи, що він витягає з хорого духів; потім брав гильку якогось дерева, чудодійну хилу, котрого знають лише чарівники, і ласкотав нею себе в горлі, аж поки починав ригати; потім він ревів, зітхав, тремтів, тунав ногами зо дві години; нарешті видобував маленьку, тверду, чорну кульку. Родичі хорого відносили сю кульку в поле і промовляли: "Іди собі, дияволе!"

Найчастійше, щоби вигнати одного духа, ворога першому, чарівник стоїть в добрих відносинах з деякими духами, котрим він приносить жертви. В потребі він кличе одного з них на поміч і просить прогнати того злого духа, що при помочи духів-приятелів, чарівник не лише лічить хорих, але й сам посилав хороби, а також виробляє такі річи, котрих інакше він не міг би зробити. В сім і полягають чари.

Каффи (в Африці) думають, що лихі люди повертають жите тілам мерців, котрі потім роблять ся домовиками і помагають сим людям в їх лихих вчинках. Серед мешканців строва Таїті поширена віра піби то хороби і смерть роблять чари жерців, котрі змушують злих духів входити в тіла хорих.

Та щоби добре розуміти, чому чарівники і ворожбити звертають ся до певних способів, себто, чому вони бажають прогнати духа або наслати його на кого небудь, роблять цілий ряд саме таких, а не інших вчинків, ми мусимо розглянути, як на думку дикунів набуває ся власти над душами мерців.

Відомі випадки, коли Австралійці убивають новонароджене немовля, печуть його тіло і годують ним дитину, що родило ся перед тим. Роблять вони так тому, бо вірять піби то дитина до своєї власної сили додає силу вбитого немовляти. По інших місцях є звичай їсти своїх померших родичів, знов для того, щоби присвоїти собі їх силу. Про одно дике племя оповідають, що ледви Тільки в них хто умирає, його кривні збирають ся разом і їдять його печеного або вареного уважаючи на те, чи був він грубий чи худий. У другого племені існує звичай пити з водою попел померших родичів. Коли помирає хто небудь з членів одного американського племені, що живе з полювання на китів, тіло покійника розрізують на дрібні кавалки і ділять між товаришами. Кождий з них патирає таким кавалком кінець свого списа, а потім сушить його і переховує як талізма.*). В інших випадках тіло помершого переховують в якій небудь віддаленій печері; коли племя іде на лови, тіло виймають, несуть доводи і кладуть до неї а потім пють її, як сьвяту. З усіх наведених прикладів, ми можемо

*) Талізма, також амулетом званий то який небудь предмет (як патичок, камінець, мушля, хрестик), котрому чарівник буцім то надав силу охороняти від нещастя того, хто його носить. До сего поганського звичаю подібне обвіщуване себе всілякими дурницями, про котрі дехто думає, що вони витягають потонаючого з води, ратують від кулі і т. д.

зробити сей висновок, що з'їдаючи частинку тіла людини, дикуни вірять, що вбирає в себе і прикмети сеї людини; так само сі прикмети переходять на нього і тоді, коли він посьє кавалок тіла на собі або на воду, в котрім воно лежало. Мандрівці зауважили, що багато дикунів страшенно не люблять, щоби їх фотографувати. Вони думають, що коли їх портрет опинить ся в чужих руках, то і самі вони підпадають під власть того, хто має їх портрет. Мало того, вони сьлкують ся часто тримати своє імя в тайні від чужих людей. Сей звичай повстав також через побоюванє, щоби той, хто довідав ся про їх імя, не міг опанувати їх душею! Відомо також, що багато дикунів не називають помершого на імя, а кажуть просто "він",—вони боять ся, щоби дух не розгнівав ся і не зробив їм лиха.

Чарівники використовують усї ті вірованя. Щоби набути власть над чоловіком, вони сьлкують ся дістати яку небудь частинку, (волосє, нігті і т. д.) його тіла або роблять його зображенє, а потім промовляють над сею частиною тіла або зображенєм свої чари. Подібні вірованя переходять ся і досі серед нашого народа. Щоби забезпечити себе від лихих людей, мешканці Нової Зеландії старають ся необтняти собі нігтів. Дикуни Амазулу (в Африці) вірять, що чарівники гублять людей таким способом: вони беруть якунебудь частинку тіла людини, наприклад волосє, або нігті, або якунебудь річ, яку ся людина посила на тілі, наприклад кавалок старого убраня і закопують сі річи з додатком ріжних виробів в який небудь сховок. Після сього ся людина конче мусить умерти (так вони думають). Про одно індійське племє оповідають, що у нього чарівники так містять ся над своїми ворогами: Вони вирізують з дерева образ свого ворога, пробивають його до самого серця і в дірку всипають отрую. Вони вірять, що таким способом насилають на ворога хорубу, від котрої він мусить умерти.

Ми весь час оповідали про звичаї дикунів, але навіть осьвіченіші народи, наприклад давні Греки, вірили в чарівників і пророків. Пророк—се той самий чарівник, і відрізняєть ся від нього лише тим, що вміє предсказувати будучність. Найславетнішим пророком серед Греків був так званий дельфійський оракул. Коло міста Дельфи в сьвя-

тиї жила жінка, що посвятила себе богови і давала відповіді на питання про будучність. Скрізь і завсїгди пророки сплковали ся чим небудь одурманити себе: сьпівом і несамовитими танцями або ж якимнебудь підкурюванем. Таким чином вони доводили себе до стану незвичайно сильного зворушення, віруючим здавало ся, що в них вселили ся духи; їх мурмотає приймали за слова духа. Так було і з дельфійською пророчицею, або Пітією, як її називали. Вона сидїла на стільці перед щільною (розколиною в землі), з котрої виходили гази; запаморочивши себе, Пітія виявляла незрозумілі слова, котрі записували жерці, що були коло неї; вони потім розяснювали віруючим сї слова. Як відгомін далекої старовини і серед нашого народу нереховала ся ще віра в чарівників і ворожбитів.

Кожний, хто уважно слїдив за нашим викладом бачить, що віра в чари повстала з віри в духів, а віра в духів появила ся в ті давні часи, коли неосвїчена і дика людина почала вперше задумувати ся над житєм і смертю, хворобами, снами, причинами не удач і успїхів. Ся віра в духів примусила людину будувати церкви, приносити жертви, накладати на себе піст і так далї. Та про се ми будемо говорити далї.

VI. Походженє культу.

Що таке культ? Сим словом означують всі ті обряди, якими люди сподїють ся здобути прихильність і милости від богів. Наприклад молитви, жертви, піст і т. д., все те відносить ся до культу. Перше чим молити ся до богів, люди молили ся до душ померших, бо дбаючи про них, вони сподїяли ся здобути їх прихильність. Дбанє про душі померших то початкова форма культу. Минуло багато тисячелїт, люди зробили ся освїченіші, багатші і більше досвїдчені,—але культ не зник, лише змінив свою форму. Первісні дикунн від часу до часу ділили ся поживою з духом помершого кривняка; на сїм полягав їх культ. Освїчений нарід старовини, Єгиптяни, будували розкішні сьвятинї, мали численний стан жерців (попів), довгі церковні служби, ріжні молитви, багаті жертви. На сїм полягав культ Єгиптян. Ми відразу бачимо, яка величезна ріжниця між

сими двома формами культу. Але друга форма поволі розвинулася з першої. Якимже способом се стало ся.

Коли у нас хто небудь помре, і труп помершого ще лежить в хаті, всі старають ся говорити як найтихше. Голосна розмова уважається нечемною. Чому се так? Почасти через спочуте до горя кривних покійного, почасти через поважаше до нього самого, почасти через страх, який несамохіть охоплює нас, коли ми бачимо мерця. Сей страх особливо сильно проявляється самі з покійником і до того в ночи. Нам здається, що мерць ворухнеть ся, що він простягає до нас руки і хоче нас вхопити. Слабовільні люди не можуть сього витримати і нізачо в світі не лишаються в кімнаті самі з тілом помершого. Мало того, бувають такі страхополохи, що навіть після похорону не можуть лишатися в ночи в кімнаті, де давніше лежав покійник.

Ще більше боять ся мертвих дикуни. Ми вже знаємо, що багато з них покидають на завше хату, де вмер хтонебудь. Так само з великим страхом зближають ся вони до місця, де перебувають мерці, до кладовища. Се місце стає ніби святищем. На островах Тонга (на Великім або Спокійнім Океані) кладовища, де поховані великі начальники, уважаються ся святищами. Коли новозеляндського начальника поховать в яким селі, воно зараз стає святищем і забороненим місцем: нікому не вільно наближатися до нього під загрозою смерті.

Відомо, що давні люди часто жили в печерах і ховали там своїх покійників. Такі печери ставали святищами, люди зі страхом наближали ся з жертвою для душі покійника. Поволі такі могили заміняли ніби в святині. У Єгиптян наприклад було чимало таких печерових святинь, і навіть свої піраміди, могили царів, будували вони на взір печер. Та не всі святині повстали з печер. Як уже було сказано висше, багато народів ховало своїх покійників в їх власній хаті, звідки забирали ся всі живі. Ся хата уважалася святиною, в ній робили ся жертви, і потрохи вона стала ніби святинею.

Не всі одначе народи ховали своїх мерців в печерах або хатах, не всі святині повстали сим способом. Тоїтяни клали своїх покійників на окремі марці, котрі підтримували ся високими ломаками; в горі над ними ставили стрі-

ху. Такі будови незвичайно різних видів ставили над могилами своїх померших і інші народи. А над могилами вождів ставили цілі будинки і вони повертали ся згодом в святині, або краще сказати в священні поміщення, дуже подібні до святинь, та все ще не святині. Святинями вони ставали тоді, коли парід призвичаював ся принести в них свої жертви. І взагалі святині повстали з гробниць, а гробниці будували ся, щоби захистити душі померших людей. Таким чином і тут, як і в інших випадках головною причиною будови святинь була турбота про душі померших.

Як відомо, в більшості святинь, звичайно стоїть вівтар, на котрім приносить ся жертви богам. Греки, Римляни, Єгиптяни й інші освічені народи старини мали в своїх святинях вівтарі. Чи можна пояснити, як повстав сей звичай? Розуміть ся можна, і навіть легко. Над могилами вождів і звичайних людей, робили насипи. З початку се були звичайні купи землі, потім купи нагромаженого каменя, а потім, коли люди навчили ся обтесувати камінь, повстали гарні камяні будови-гробниці. Боки і верх такої будови покривали малюнки і різьба, на ній приносили жертву, а перед нею робили відправи. Сю будову називали вівтарем, але рівночасно у деяких народів вона уважала ся також святинею. Правда, як ми бачимо, ся святиня складала ся лише з самого вівтаря. Колиж над вівтарем поставили будинок, тоді виїде справна святиня з вівтарем.

Згодом коли люди будували святині не над могилами померших, вони розуміть ся не памятали вже як і чому повстали ці будинки, але при будові їх вони міцно тримали ся звичаїв, що повстали в глибокій старині. Наприклад вівтарі часто будували ся в виді гробниці. Чому? Сього люди не могли пояснити як слід, а просто йшли за давними звичаями. Але сей звичай повстав не без причини—ми вже знаємо, що початкові вівтарі дійсно були справжніми гробницями. В своїх релігійних віруваннях люди взагалі часто наслідують звичаї, значіння і змісту котрих вони вже не розуміють. В дальшій викладі ми не раз ще побачимо силу сих давних звичаїв або традицій, як їх звичайно називають.

Вівтарі будують для того, щоби на них приносити жертви богам.

Походженє вівтарів ми вже знаємо, тепер ми повинні познайомити ся з причинами через які повстали жертви богам. Читач напевно вже догадав ся, що вони повстали з тих дарунків, які робили первісні люди душам померших. Душам приносили поживу і напій, приміром одні народи робили се протягом небогатыох днів, а потім ні, а другі робили се через довгий час. Так про одно індіанське племя оповідають, що по смерти кого небудь його кривні протягом кількох днів палять перед його могилою дососину і оленину (мясо з лося і олени) а про друге племя оповідають, що вдова помершого повинна приносити на могилу чоловіка всякі страви протягом цілого року. Взагалі (на думку первісних людей) жертви потрібні для того, щоби душі померших завсїгди робили людям добро.

Крім звичайних жертв, котрі кождий робив, коли уважав се потрібним, існували ще сьвяточні, урочисті приношення-жертви; для того призначували ся окремі дні. В сі дні всі обовязково мусїли приносити жертву. Так дикуши Бодаси й Димали по скінченю жнив приносять в жертву своїм покійним батькам овочі і дріб. Такий самий звичай класти на могилу кривних квітки, овочі й иньші жертви в певні дні року дуже розширений—і серед иньших народів.

Крім сих жертв бувають ще дарунки при найріжнійших обставинах. Про надморських Десаків (на острові Борнео) оповідають, що завше кидають на могилу що небудь таке, що на їх думку може бути приємне небіщикови. На острові Самоа, мешканці котрого думають, що душі небіщиків блукають в корчах, існує такий звичай: Коли хто-небудь збираєть ся в далеку мандрівку, то розкидає кавалки поживи для духів і висловляє при сїм щось ніби молитву.

Коли Фіджійці їдять що небудь, вони завсїгди кидають на бік частину свого обїду; ся частина призначаєть ся для померших предків. Аравканці перше ніж приступлять до їди і напою, кидають на бік по кавалку кождої страви і відливають трохи напою, а одно племя на острові Мадагаскар (коло Африки) має звичай беручи ся до їди, брати кавалок мяса, і кидати його через голову, примовляючи: “Ось Тобі духу кавальчик!”

Боги се ті самі духи, тільки ще дужчі і ще дальші від людни. Як і духи вони допомагають людям в їх ділах або посилають різні нещастя: Через се жертви, які роблять ся богам, дуже схожі на дарунки, які роблять ся духам. Так наприклад на островах Ссндвіч (на Великім або Спокійнім Океані) жерці, перше ніж їсти, читають молитву і потім приносять в дарунку богам частину приготовленої їди і напоїв. Так само робили старинні Греки і багато інших народів.

Як духам, так і богам, старають ся жертвувати приємні для них річи: вино, звірята, квітки і пахоці. Та звідкиж люди довідали ся, що саме подобаєть ся богам, що уважають вони за приємні для себе річи? Відповідь дуже проста. Боги—се також колись душі померших людей. А сі душі мають такі самі бажаня як і люди. Звідси зрозуміло, що й боги повинні мати ті самі бажаня.

З похоронних звичаїв повстав також піст. З першого погляду се може здати ся дивним і незрозумілим. Здавало би ся, що хованє померших і піст дві цілком неоднакові річи, а тимчасом нема сумніву, що звичай постити повстав з похоронних звичаїв. Погляньмож як се могло стати ся.

Више ми вже розповіли, що у богатьох народів був звичай класти в могилу померших частину їх маєтку або навіть цілий їх маєток. В остатнім випадку родина мусіла терпіти злидні і навіть голод. — Сю недостачу їди зачали згодом уважати потрібною і поволи увійшла вона в склад похоронних звичаїв. У богатьох народів піст зробив ся коначним знаком поважання памяти небіщика.

Коли на острові Гаваї (на Спокійнім або Великім Океані) помирав король, то народ мусів припиняти всяку роботу: тоді було заборожено рвати овочі, ловити й убивати звірят. Все те ішло на удержанє духа помершого, а нарід голодував, або живив ся дуже погано. Не тільки у диких Гавайців, але навіть у осьвічених Єгиптян по смерті царя мусів наступати урочистий піст.

Виявляючи своє співчутє до духів постом, себто повдержанєм від поживи, люди привикли робити те саме і відносно до богів. Позбавляючи себе смачної і поживної їди, вони ніби кажуть своїм богам: “Ось бачите, як ми терпимо

для вас; будьте ж і ви ласкаві для нас і помагайте нам в наших справах!”

На початку своєї появи піст був такою самою жертвою для духа як і звичайна жертва. Ріжниця була тільки одна: при звичайній жертві приносили безпосередно ріжню поживу і напої, а при пості — здержували ся від них. А й люди думали, що здержуючи ся від поживи, тим самим давали їй духови або богови. Особливо ясно видко се з отсих прикладів. На островах Спокійного Океану мандрівці знаходили коло хат, котрих господарі померли, покінчені участки землі, які давнійше обробляло ся. Показало ся, що земля призначувала ся для душ небіжчиків, що як живі люди, живлять ся овочами і через се лишав ся їм кавалок землі. Мешканці острова Гаваї зовсім не їли одної ягоди, бо вона росла в такій місцевості, в котрій на їх думку жив якийсь бог, котрий живив ся сею ягодою. З часом як піст почали дивити ся, як на окуп за гріхи, на очищене. Що значить окупити свої гріхи або очистити ся з них? Се значить придбати собі “ласку богів”. Яким чином? Зрікаючи ся на їх користь їжі. Правда, через тисячі літ підчас повстання постів люди думали, що додержуючи постів вони своїм чистим житєм догодять богам; але вони вже забули, що їжа від котрої вони здержують ся, колись призначувала ся для богів. То ми вже давнійше зазначили, що люди часто забувають чому і як повстав той чи иньший звичай, і всеж виконують його по привичці. Так стоїть справа і з постом.

Та ми ще не скінчили з приношенем жертв взагалі. Жертвори людей богам не обмежували ся на звірятах і иньших приемних для них річах. Давний полудневно-американський нарід Перуанці приносять що дня жертву богам своє власне волосе. В 1803 році на островах Сендвіч (на Спокійнім Океані), де існує багато великих гір, що видають з себе розпалене каміне (“вулкани”), наступив величезний вибух. Мешканці страшенно перелякали ся і всякими способами старали ся уласкавити богів,—вони думали, що гнів богів був причиною вибуху. Для уласкавлення богів вожд одного племені відтяв частину свого волося, що уважало ся сьвященим, і кинув його в огняний потік, як найдорожшу жертву. Давнійше ми зазначили, що при хо-

-ваню небіщиків їх родичі часто обтинали собі волосся. Таким чином жертви богам і похоронні звичаї часто відбувалися тим самим способом. Таким чином і тут ми бачимо, що турбота про душу небіщика привела до приношення жертв богам.

Дуже приємною жертвою для богів вважається серед багатьох диканів калічепе деяких частин тіла. У одного індіанського племені північної Америки жінки відтипають собі по одному сугаву від пальця на руці, коли помер близький кривний. Через такий звичай там часто можна бачити старих бабів, у котрих на всіх пальцях обох рук бракує двох верхніх сугавів. А одно плем'я Індіанців полудневої Америки, Іванківількаси вибивали кожній малій дитині шість зубів; вибиті зуби—се для жертви богам. Мешканці островів Сендвіч вибивають собі по одному передньому зубови при похороні свого вождя, вони бажають таким способом зробити як найбільшу приємність його духови.

Зрозуміло, що у тих диких народів, котрі уживали людського мяса, був звичай приносити в жертву богам також людий. Давнійше, коли люди ще не додумалися до поняття про богів, такі жертви робилися в честь душі небіщика або просто для того; щоби його душа могла жити людським мясом. Тільки згодом такі жертви почали призначуватися і для богів. З початку людий убивали над могилою небіщика або коло неї, а потім на вівтарях і перед зображеннями богів убивали великі скількості рабів (невольників) і полонянників (взятих у плінь, то є в неволю).

Людське тіло взагалі уважалося дуже ласою поживою; але кров була на думку дикунів найкрасшою і найздоровішою частиною. В крові живе душа людини, бо коли людина тратить багато крові, вона помирає; так думали дикуни і вірили, що коли вони пють кров другої людини, то їдять також її душу, а значить втягають в себе і її силу. Душі померших люблять те саме, що і живі люди. Тому дикуни вірили, що душі шукають крові і часто нападають вночі на людий щоби ссати їх кров. Звідси повстали всі казки про мёртвяків (опирів), що висисають кров у людий, коли вони сплять. Одначе не треба думати, що всі

ті народи, котрі приносили людські жертви, самі живили ся людським мясом. Наприклад давні Германці (предки теперішніх Німців, Англійців і т. д.) убивали людей не для себе, а виключно для своїх богів. Та звідкиж у них повстав такий страшний звичай? Мабуть давні предки Германців були людодїдцями, але зчасом поволи затратили сей страшний звичай—їсти людське мясо, та за те заховали людські жертви. Як ми вже бачили давнійше і як ще побачимо далі, такі пережитки дуже часто заховують ся в релігійних звичаях.

Щоб уласкавити душі померших, їм приносять жертви. Та чи не можна ще якомсь інакше здобути їх ласку? Кождїй людині приємно, коли її хвалять, се мусить бути приємно і для душі небіщика, думали первісні люди. Вона часто блукає навкруги своїх кривних і чує, що вони говорять про неї. Коли кривні добре говорять про неї, се приємно душі. Так мабуть думали первісні люди і витворили багато відповідних обрядів.

Часто дикуни підчас похорону співають пісні, в котрих вихваляють небіщика. Мешканці одного американського острова, як оповідають мандрівці, протягом чотирох днів і ночий співають про рід і діла небіщика. Такі звичаї істнували не тільки у диких народів, але і в осьвічених Єгиптян. При хованю кожного Єгиптянина наймали окремих плакальщиків; вони вчислювали і прохвалювали добрі вчинки помершого, а товпа народу повторяла слова попа.

Такі вихвалюваня бували не тільки підчас, але і після похорону. Індійці співають пісні в честь своїх небіщиків кожного разу, коли ідуть поуз їх могили. Перуанці (в полудневій Америці) протягом цілого місяця по смерти свого царя, співали про його воєнні походи і про те добро, яке він зробив своїм підданам. Коли минав перший місяць, вони повторяли те саме що два тижні, і так тягло ся цілий рік.

Все те робить ся очевидно для того, щоби здобути ласку духів або ухилити ся від їх карн. Особливо ясно бачимо се з одного звичаю, що існує у Зулюсів (в Африці). Коли в селі лютує яка небудь тяжка хвороба, старший син помершого Зулюса вихваляє свого батька; рівночасно він вихваляє також і всіх своїх иньших предків.

Небіщиків не тільки вихваляють, але і звертають ся до них з молитвами. В середній Африці нарід молить ся духам тих, що покинули ссй сьвіт. В иньших місцях дикунн звертають ся з молитвою до духів небіщиків кожного разу, коли беруть ся до якої небудь справи. Та щож таке вихвалюванє і молитви, з якими люди звертають ся до своїх богів? Цїлком те саме, що вихвалюванє і проханє з якими вони звертають ся до душі. Через те можемо сказати, що молитви і вихвалюванє богів так само як жертви і піст, як будова церков і вівтарів повстали з похоронних звичаїв, себто зі служеня душам небіщиків.

Щоби красше довести сю думку, наведемо кілька прикладів. Мешканці східної Африки вірять, що душі небіщиків знають все, що роблять на землі їх крєвні і приятелі і що вони бувають задоволені і незадоволені з огляду на те, чи гарно, чи погано вони живуть. Північно-американські Індіїці звертають ся до духа небіщика й обіцяють йому провадити красше житє. Осьвіченїйші народи звертають ся з такими самими обітницями, але не до духів небіщиків, лише до своїх богів.

Ми вже казали висше, що на могилах небіщиків часто підтримують огонь, іноді протягом досить довгого часу. Такий сьвященний огонь підтримуєть ся і в сьвятинях. Тільки вже не для духів предків, а для богів.

У деяких народів могила ватажка уважаєть ся таким сьвященим місцем, що навіть завзяті вороги, стрічаючи ся коло неї, мусять поводити ся з собою як приятелі. Через те багато сьвятинь одержали так зване право захисту се значить, що кождий, кому загрожувало яке небудь лихо або кара, міг знайти там захист, бо ніхто не сьмів споганити сьвятині убиїством, або яким иньшим поганим вчинком.

У Магометан існує звичай ходити на прощу до гробу пророка Магомета. Такий звичай мандрувати до сьвятих місць існує і серед поганських народів. Він повстав на ґрунті дбаня про душу небіщика. Щоби доставляти для души поживу, людям часто доводило ся ходити досить далеко від домівки, коли їх крєвні були далеко поховані. Особливо часто відбували ся такі мандрівки до могили в тих випадках, коли вмирав вожд цїлого племені: доводило

ся покидати свою домівку на два-три дні, щоби піти поклонити ся його душі.

Таких прикладів можна би навести безліч, але і наведених цілком вистарчає для потвердження думки, зазначеної на початку сього розділу. Хоч які ріжнородні релігійні обряди, або правила, по яким треба служити богови, хоч який ріжнородний "культ", одначе всі ті правила і звичаї вирости з того первісного вірування, що душі небіщиків роблять людям добро або шкоду і що через те треба дбати про їх ласку.

VII. Молитви до предків.

Віра в душі небіщиків була найдавнішою вірою люднини. З сеї віри поволі розвивала ся віра в богів. Та навіть тоді, коли люди перестали молити ся до ріжних богів і поклоняли ся одному богу, вони не перестали почитувати своїх предків. Наприклад і тепер ще багато німецьких селян католицької віри не забувають протягом цілого року дбати про душі померших кривних. Протягом цілого тижня збирають вони крихти, що лишають ся на столі і в суботу вечером кидають їх у грубу, щоби вони могли бути поживою для душ. Зупа, що пролеть ся на стіл, теж лишаєть ся душам. Коли жінка замішує тісто, вона завсїгди кидає позад себе через плече трохи муки, а також кидає до печі кавалок самого тіста. Дроворуби в лісі збирають останки хліба, які вже не можна їсти і кладуть їх на пень, то для душ небіщиків. Та ось наближаєть ся день поминання всіх померших і турбота про їх рупні збільшаєть ся. В кождім домі цілу ніч горить огонь, причім до лямпи наливають товщу; двері або вікно лишаєть ся отворене; вечера лишаєть ся на столі і стоїть там цілу ніч, до неї навіть додаєть ся дещо. Люди йдуть спати ранійше ніж звичайно і все те для того, щоби душі померших могли без перешкоди вступити до хати і попоїсти.

Греки і Римляни дуже дбали про своїх предків і шанували їх як справжніх богів. В кождім домі у них було огнище, на котрім постійно горів "святий" огонь. В певні дні батько родини робив на честь предків урочисту жертву; сїдаючи до стола, родина все кидала в огонь частину по-

живи для душ померших. На могилу приносили квітки і виливали трохи вина.

Такі віруваня були у всіх народів; лиш у одних вони були більше ясні, у других менше ясні. Деякі народи не робили ніякої різниці між богами і своїми помершими предками. Наприклад один проповідник християнства наводить таку дуже цікаву розмову з Індіанцем.

Проповідник питає його, хто сотворив небо і землю, зірки і людей та все инше?. Індіанці відповідає: Тамагостат і Цінаттопаль: перший з них чоловік, а друга—жінка. Проповідник: “Хто сотворив сего чоловіка і сю жінку?” Індіанці: “Ніхто; всі чоловіки і жінки походять від них”. Проповідник: “З чого зроблені ті боги, котрих ти назвав? З тіла, з дерева або з чого иншого?” Індіанці: “Вони зроблені з тіла; вони—чоловік і жінка; вони молоді і завжди лишають ся незмінними; вони такі самі червоनावі як і ми, Індіанці, вони ходили по землі одягнені і живили ся тим самим, чим живлять ся Індіанці.

Таким чином ті дві істоти, про яких нам розповідає Індіанці, правдиві боги: вони дужі, могутні, вічно молоді; але рівночасно вони перші зі всіх людей, себ то найдалші предки. З часом сих віддалених предків почали уважати вже за правдивих богів і примістили їх або на небі або на верхівю якої високої гори. Так наприклад Греки вірили, що їх боги жили на вершині гори Олімпу.

Таким чином ми бачимо, що всі народи можна поділити на три великі групи. До першої групи увійдуть ті народи, котрі мало думають (таї не можуть багато думати) про своїх далеких предків, вони ще мало розвинені і памятають тільки своїх найбільших предків, за котрих і молять ся. До другої групи належать народи, котрі молять ся не тільки душам своїх кривних, але і тому предкови, котрий на їх думку дав початок їх племені (родоначальник). Трета група складаєть ся з народів, що молять ся до своїх близьких і далеких предків і до богів.

VIII. Віра в ідолів і фетішизм.

Такі осьвічені погани як Греки і Римляни, мали гарно вироблені зображення своїх богів. Ті зображення або ста-

туї, як їх звичайно називають, були зроблені здебільшого з мармору. Велике число таких статуй перешовалося до наших часів і кожного, хто їх бачить, дуже вражає їх краса—вони здаються ніби живими. Статуї стояли в церквах і на вулицях, віруючі люди молили ся до них. Люди були певні, що ці німі холодні твори штуки почують їх прохання. Вони вірили, що самі боги живуть або бодай часово поселяються в статуях. Правда, найбільше освічені погани зовсім не думали, що статуя і бог—те саме. Вони думали тільки, що бог прихильно дивиться на те, як люди молять ся перед його зображенням.

Така віра в ідолів існувала не тільки у Греків і Римлян, але й багатьох інших народів старини. І тепер ще чимало народів вірить в ідолів.

Віра в ідолів, як і всі інші вірування і релігійні звичаї людий, повстала не відразу. Вона вироблювала ся поволі, зпочатку була проста і груба. І сим разом, як і давнійше, ми повинні розслідити сей розвиток і зрозуміти, чому люди почали робити ідолів і кланятися їм.

Був час, коли людина і не думала робити зображення богів і молити ся до них. Призвичаїла ся вона до сього не відразу. Дикуни вірять, що душа людини перебуває рішучо в кожній частині тіла. Через те все одно, чи перохувати цілий труп, чи яку небудь частину—в обох випадках душа небіщика може перебувати в тілі, або його частині. В багатьох місцях дикуни носили з собою кости небіщиків, їх волосся і навіть цілі черепи; вони глибоко вірили, що таким чином духи небіщиків захищають їх від всякого лиха. Всі ті останки небіщиків роблять ся святими річима і до них починають молити ся. Про мешканців Нової Каледонії пишуть, що на випадок хороб або якогось іншого лиха вони роблять жертву черепакам небіщиків (звичайно приносять тим черепакам поживу). Людність одного з островів на Спокійнім Океані уставляє черепи своїх небіщиків у кола. Кожда жінка знає череп свого небіщика чоловіка або дитини, і рідко минає день, щоби вона не принесла йому якої страви. В добру погоду можна бачити жінок, що сидять або лежать кожда біля черепа своєї дитини або чоловіка і дуже ніжно звертають ся до них, ніби до живих людий.

Бажаючи завсїгди тримати коло себе душі померших кривних, люди повели дійшли до думки робити їх з'ображення. Вони виліплювали людські постати з глини або вирізували їх з дерева. Щоби вселити в них дух небіщика, вони додавали до глини його крови, або приробляли яку небудь частину тіла. Сі фігурки пильно переховували ся. До них молили ся так само, як до духів небіщиків.

У Мексиканців (в Америці) мертвих звичайно палили; та коли смерть наступила підчас битви і взагалі так, що не можна було вишукати тіла помершого, тоді робило ся його зображене і з сим зображенем робило ся так, як з покійником. Потім його палили, а потім збирали і ховали.

Такі самі звичаї істнували у багатьох иньших народів, диких і осьвічених. Правда, осьвіченіші народи робили ріжницю між самим небіщиком і його зображенем, але дикуни часто уважали ідола за духа і бога. Вони вірили, що душа небіщика живе в його зображеннях і тому поводили ся з ними як з живими. Для доказу ми вже наводили чимало прикладів. Тепер ми наведемо кілька иньших прикладів, з котрих видно, як віра в зображене померших переходить у віру в зображене ідола і бога. Півдикий сибірський народ Самоїди мають у своїх шалашах домашніх ідолів. Кожного разу при їдженю вони ставляють страву перед ідолом, поки він не наїсть ся до схочу (вони думають, що він їсть невидимо) і тільки потому починають їсти самі. Коли Самоїд іде в мандрівку його криві повертають ідоли лицем в той бік, куди він пішов, щоб ідоли могли захищати його в дорозі. У Перуанців (давний осьвічений нарід в полудневій Америці) кождий король ще за життя мав своє власне золоте або кам'яне зображене, коре звали, його братом. Се зображене Перуанці шанували так само, як короля, а Перуанці вірили, що їх король—бог. Коли він умирив, його статуї кланяли ся і служили так само, ніби вона була зовсім живою. На її користь працювало кілька сіл, котрі повинні були доставляти їй одежу і иньші потрібні припаси. Римляне залічували своїх померших імператорів до богів, ставили в сьвятинях їх статуї і молили ся до них, як до богів.

Коротко кажучи, як віра в душі небіщників поволі перейшла в віру богів, володарів всесвіту, так і почитуване зображень небіщників перейшло у віру в ідолів.

Та хоч з якою повагою і побоюванем відносили ся люди до духів і богів, одначе вони не завсїгди були покірні. Чому людина поклоняла ся духам? Вона сподівала ся одержати від них поміч, для сього вона їх годувала, напувала і взагалі дбала про них. Колиж, не зважаючи на се, вона не одержувала бажаного, то дуже обурювала ся на них. В Китаї наприклад серед простого люду бувають такі випадки: Просять люди ідолів зробити щонебудь, приносять їм жертву—все даремно. Тоді обурені вірні б'ють ідолів, привязують їх вужевкою і волочать по болоті, щоби як слід покарати за свої даремні видатки. Колиж в сей час вийде, що їх бажання і молитви справджують ся, вони мнють ідолів, одягають їх і знову ставлять на давнім місци; при сїм вони падають перед ними на землю і просять вибаченя. Те саме діеть ся й у богатюх пиньших народів.

Віра в ідолів дуже тісно лучить ся з вірою у фетішизм. Та що таке фетіш? Се така річ, в котрій на думку дикунів перебуває дух. Фетішом може бути кожда річ: камінець, ганчірка (опуча), дерево, скала, палиця і т. д. Властиво, навіть ідола можна назвати фетішом. Та тому, що ідоли являють ся зображеннями певних людей і богів, то фетішами почали звати всі пиньші річи, до котрих молять ся люде. Цікаво знати, як повстала віра в фетішів?

Вона розвивала ся ріжними дорогами, але всі ті дороги йшли з одної точки—з віри в душі померших. Душі живуть скрізь: у воді, на землі і в повітрію. Вони невидимі, але можуть зробитися видимими, коли увійдуть в яку небудь річ. Кожда гора, котра чому небудь нагадувала дикунови людську голову, зараз ставала для нього фетішом. Ось він побачив дивовижного вигляду старе і майже без листя дерево, з двома-трома поломаними гнляками; усім своїм виглядом воно нагадує людину, що розкинула руки. Дикунови зараз здаеть ся, що поселив ся дух і дерево стає для нього фетішом, до котрого він молить ся. Взагалі все дивне і незрозуміле не таке, що він звичайно бачить, робить ся для дикуна фетішом. Мешканці одної місцевости в Африці звать мушлі (черпахи), яких вони перед тим не бачили, "дїтьми

бога". Богато дикунів, що вперше побачили європейські кораблі, котрі здивували їх своїми розмірами, думали, що се боги. Санки, які відомий мандрівець Кук лишив на однім з островів Великого Оксанау, теж зробили ся фетішом— місцеві дикунин почали молити ся до них. Про один нарід в Америці оповідають, що він все незрозуміле для себе зве духом. Перуанці покланяли ся всьому в природі, що здавало ся їм неподібним до звичайних річий; на їх думку в кожій такій річи перебуває окремий бог.

Народи, що не знають віри в предків, не мають звичайно і фетішів. Фетішизм (себто віра в фетіши) не був поширений також і серед тих народів, котрі хоч і вірили в душі небіщиків, одначе не виробили ще способів, як молити ся до них. Все се народи дуже неосвічені і дикі. Навпаки такий освічений нарід як Индуси (мешканці півострова Індії в полудневій Азії) були дуже віддані фетішизму. Кожда жінка покланяла ся кошикови, в котрім вона носила або переховувала ріжні річи; так само молила ся вона і до ручного млинка до мелця рижу і взагалі до всіх знарядів, потрібних для її праці. Тесля молив ся до своєї сокири, пили та інших інструментів і приносив їм жертви. Те саме робив і брамін (св'ященник) відносно палички, яку він уживав до писаня і жовтір—до своєї зброї і каміня до свого молотка.

Ясно, що дуже неосвічені дикунин не розуміють фетішизму. Щоб дійти до нього, треба навчити ся думати. Наприклад Бушмени (найдикший нарід в Афріці) вірять в душі небіщиків, але не мають ніякого понятя про фетішів. Чому? Бо вони незвичайно дурні. Колиб вони більше думали, то конче дійшли би до фетішизму. Інші дикунин міркують так: душа небіщика живе, вона приходить до живих у сні; таких душ багато вони скрізь; вони можуть являти ся людині під усякими виглядами і можуть оселити ся в кожій річи. Та Бушмени не можуть так міркувати—се за тяжко для них. Тільки люди, що перейшли довгу і тяжку дорогу розумового розвитку, прийшли до фетішизму. Звичайно в дальшій розвитку люди покидають і фетішизм, буває, навіть у освічених народів, що люде молять ся до ріжних річей, в котрих, на їх думку, перебуває божественний дух. То пережиток старини.

ІХ. Віра в звірив, рослини і природу взагалі.

Богато ріжних народів, розкинених по всіх кутках земної кулі, молять ся до ріжних звірят. В одних місцях почитують змиї, в других жуків, в третих медведів, вовків і т. д. Звідки се взяло ся? Відповідь ясна: до звірів молять ся тому, бо думають, що в них перебувають душі померших людей. Та як могла людина прийти до такого віруваня?

В темних печерах, де часто ховали покійників, живуть ріжні птахи і звірі: сич, сова, лилик. Вони літають тільки в ночи і люде їх мало знають. До того живуть вони в онущених місцях, де рідко бувають люди. Коли людина приходила поклонити ся душі помершого родича, або случайно йшла поуз такої похоронної печери, вона бачила часом, як звідтам вилітали сі дивні істоти і лякала ся. Зрозуміло, що вони видавали ся переляканому дикунові душами небіщиків. Значить треба їх поважати і молити ся до них.

У теплих країнах водить ся багато всіляких змиї. Деякі з них часто залазять до людської домівки. Дикунни вірять, що душі померших часто блукають навкруги своїх давних хат. Чи не душі часом сі змиї, що залазять до хати? Певно, що душі—думає дикун і починає дбати про них. Одначе дикунни не всіх змиї узнають за своїх предків, що вернули на землю, а головню нешкідливих. Але часом і шкідливі змиї уважають за душі небіщиків. Зулюси (в Африці) кажуть про них, що у змиї переходять жорстокі і хижі ватажки. В одних місцях до змиї відносять ся так само, як у нас до голубів, в иньших місцях до них молять ся, як до богів. Особливо розвинена віра в змиї в Індії. Майже в кожній сьвятині тут можна знайти з'ображення змиї. І в давньому Єгипті поклоняли ся одній породі змиї; саме ті змиї найчастійше залазили до хат і майже жили там. Деякі з них були такі свійські, що коли їх кликали, повзли до стола підчас обіду і брали поживу просто з рук людини. Деякі народи замість змиям, поклоняли ся ящіркам, котрі також залазили до помешкань і вважали ся за померших родичів.

Дикун думає: душа, що блукає, може входити в яку хоче звірину. Наприклад мешканці острова Суматри (на південь від Азії) думають, що душі небіщиків входять у

тигрів. Тому вони ніколи не полюють на них, хіба тільки у власній обороні, або коли треба помстити ся над тигром за те, що він убив кого небудь з близьких кривних.

Оден давний американський нарід вірив, що душі вельможних людей по смерті переміняють ся в гарних співучих птахів, а також в деяких звірів. А душі простих людей переходять в жуків, хробаків і т. д.

На острові Мадагаскарі (коло східного берега південної Африки) мешканці відносили ся до крокодила майже як до бога. Вони ніколи не нападали на него і старали ся заслужити собі на його ласку молитвами. Віра, що душі померлих можуть повертати ся в різних звірів і доси живе серед простого народу. Наприклад у нас темні люде і досі вірять у во вк у л а к і в.

Віра в звірів могла повстати й иньшим способом. Тепер кожда людина має своє імя—Іван, Грицько і т. д. Первісні люде також мали назви, але зовсім иньші, ніж у нас. Новонароджену дитину називали вони першим ліншим словом, яке прийшло на думку, наприклад: горою, корчем, місяцем і т. д. Бували іменами також назви звірів: лев, пес, лис і т. д., і наприклад серед сучасних дикунів всі такі прізвища найбільше уживані. Серед Індійців часто подибують ся такі імена: пантера, сокіл і т. д. Сі прізвища також дали початок вірі в звірів. Як же се знов стало ся?

Дикун має дуже невеликий запас слів, і він часто не може висловити всіх своїх думок. Часто тим самим словом дикуни називають зовсім неоднакові річи. Звідси повстає величезна плутанина. Наприклад когось назвали вовком. Діти його дуже добре знають, що Вовк — се їх батько і добре відріжняють його від звичайного вовка. Та инакше стоїть справа з онуками. З дитячих літ чують вони, що їх дід був вовк. Дорослі зовсім і не думають про те, що діти можуть зле їх зрозуміти, а тимчасом онуки приходять до переконання, що їх батько походить від вовка. Нам ся думка здаєть ся сьмішною, але темний дикун всьому може повірити. Таким чином люде могли прийти до переконання, що вони походять від вовків, медведів, тигрів і т. д. Через се вони і починають молити ся до них, як до предків.

Щоби довідати ся, чи добре се наше поясненє, звернім ся до дійности. Надморські Даяки (на рід на острові Борнео) не вживають мяса з деяких звірів; вони кажуть, що сі звірі їх криві. Різні племена північної Америки вірять в своє походженє від звірів.

Усі мешканці півострова Каліфорнії вірять, що їх предки були степовими вовками. Племя Гайдаки думають, що вони походять від ворони. Племя Чипсеваї кажуть, що вони походять від пса. Каліфорнійські Індіїці кажуть навіть, як вони утратили хвіст, що оздоблював псів, їх предків. “Ми—кажуть вони—привичаїли ся сидіти і таким чином потрохи стерли свої хвости”.

Зрозуміло, що дикуни з дуже великим поважанєм відносять ся до своїх предків звірів,—вони не вбивають їх, уважають гріхом жити ся їх мясом або уживати їх шкіри. Крім того багато дикунів молить ся до них, зпочатку як до духів, а потім як до богів.

Ми не будемо наводити дальших прикладів віри в звірів,—вистане сказати, що вона була дуже поширена у багатьох американських дикунів, а також серед осьвічених народів старини: Єгиптян, Індусів і пньших. Ми бачили, що така віра розвинула ся не одною а кількома дорогами, але всі сі дороги виходили з одної точки—з віри в душі небіщиків.

Таким самим способом повстала і віра в рослини. Люди від давна знали, що коли певним способом приготувати рослину, вона робить на людину великий вплив. Коли запалити висушене листє тютюну, з нього виходить дим, що підбадьорує людину, котра вдихає його. Напій, зроблений з коріня або ягід якої небудь пньшої рослини, робить людину пною. Для нас се не видаєть ся дивним і незрозумілим; деякі знають, чому се буває; пньші хоч і не знають сього, але так привичаїли ся все те бачити, або відчувати, що навіть не ставлять питання: Чому так буває? Але для первісної людини такий одурюючий вплив деяких рослин, видавав ся дивним і незрозумілим. А ми вже знаємо, що дикуни все на світі пояснюють одним способом: “се духи так роблять”.

В давній Індії була поширена віра в рослину сома. Про неї оповідали, що вона росте тільки на певних горах;

її збирали при світлі місяця, урочисто везли до місця, де мала відбутися жертва, ростирали між камінем і таким способом робили сік. Сік збирали, очищували і чекали, поки він виробить ся. Сей напій був дуже сильний, і його уживали побожні люди. Веселість, яка охоплювала людей під впливом сомни, пояснювала ся тим, що в ній перебуває дух або особлива божественна істота. Ось якими словами описує, давня сьвята книга Індусів вплив того напиту: :

“Коли його (сому-бога) випити, він зворушує мою мову, він викликає мою горячу думку”.

“Румяний сома, батько пісень, змушує нас складати пісні”.

“Ми випили сому, і через те ми зробили ся безсмертними, ми засіяли світлом, ми пізнали богів”.

Перуанці називали тютюн сьвященою травою, і дуже шанували його.

Щоби не втомлювати читачів прикладами, наведемо тільки два-три описи мандрівців. Один бачив у Мексику (країна в північній Америці) старий незвичайно великий кипарис (таке дерево). Він цілий був обвішаний різними жертвами Індіан — сотки пучків волося, згуби, кавалки убраня, пацьорки, ленти. Се дерево мало вже багато століть і на думку тамошних людей у ній містила ся таємничая сила. Другий мандрівець наводить подібний приклад у Патагонців. Вони також казали, що в їх дереві живе дух. Се дерево стояло на горбку, і його можна було здалека бачити. Ледво тільки Патагонці наближали ся до нього, вони починали радісно кричати: Дерево стояло цілком самотне, каже мандрівець, і було першим, яке ми побачили в дорозі. Була зима і дерево стояло без листя, але зате на його гильках висіло дуже багато різних річей: кавалки мяса, хліба, убраня і т. д. Крім того Патагонці мали звичай робити в дереві діру і ляти туди спиртові напої. Вони також обкурювали дерево тютюном, щоби зробити як найбільше пріємности духови. Навкруги дерева лежали кістки коний, принесених в жертву.

Давні Германці також поклоняли ся різним деревам, наприклад величезним старим дубам.

Майже всі народи старини і багато сучасних диких народів поклоняло ся і поклоняють ся не лиш рослинам і

звірям, але також небесним світилам, морям, рікам, горам, коротко кажучи—всій природі. Наприклад деякі народи Індії з великою побожністю відносять ся до високих снігових шпилів гімалайських гір, що відділюють Індію від решти Азії. Давні Перуанці, ідучи на море, приносили йому в жертву своє волосє з брів. Так само молило ся до моря багато иньших народів.

Жиди в старину дивили ся на зірки, як на живі істоти. Патагонці кажуть, що зірки,—давні Індіанци, себто уважають їх за своїх далеких предків. На островах Фіджі великі падучі зірки уважають богами, а дрібні,—душами небіщиків. Мешканці островів Гервесі (на Спокійнім Океані) вірять, що духи вояків, убитих підчас битви, ідуть на шпиль гори і кидають ся звідси в блакитну просторонь, в котрій літають в виді ясных точок. Сонце і місяць також уважали ся богами у богатых народів.

Ми вже розуміємо, як могла повстати віра в звірів і рослини. Та яким чином людина дійшла до думки, що море, гора, або яке небудь небесне світило — живі і божественні істоти, що чують їх молитви, приймають їх жертви і дають їм поміч або послають на них лихо? Трохи подумавши, ми скажемо, що мабуть тим самим способом, як людина дійшла і до иньших віровань.

Ті народи Індії, що поклоняють ся деяким шпильям гімалайських гір, колись жили серед сих гір. У них лишились невразні спомини про свій давний рідний край; сї спомини передавали ся з уст старшого до уст молодшого покоління. Але як передавали ся! За браком слів і через їх неясність сї спомини розуміли ся так, що нарід походить від гір, а не просто зійшов з них. Таким чином гори робили ся предками народу, і тому треба було до них молити ся...

Так само стоїть справа і з вірою в море. Предки племен, що молять ся до моря, появили ся в країні, переїхавши через море. Помало і непомітно у їх потомків повстало переконанє, що їх предки з'явили ся з моря, то значить, що море зродило їх і є їх найдавнійшим прабадьком.

Віра в небесні світила також пояснюеть ся легко і просто. Дикі народи і доси мають звичай давати новонародженим такі імена, як "Сонце, Місяць, Ясна Зірка" і т. п. В

старину, коли людина була ще дикійша, плутали походження від людини з таким іменем з походженням від такої річи. Люди починали вірити, що сонце, зірки, місяць були їх далекими предками. Те, що вони рухають ся, ще більше зміцнило їх віру, бо все, що рухається, само по собі дикуни уважають живим. До того-ж від сонця походить добродійна теплота або посуха. Значить, на думку дикунів, воно дбає про них, або карає їх. Та хтож може так дбати про них, як не їх предки? Крім того душі могли вступити на небо з високих гір і стати там небесними сьвітилами.

Такі імена, як "Місячна Ніч, Буря" і т. д. дуже часто трапляють ся серед диких народів; вони довели до того, що люди почали уявляти собі різні грізні і звичайні явища природи живими істотами, подібними до людей.

Таким чином люди прийшли до у о с і б н е н я природи, себто вони почали представляти собі всі події природи, як істноване і взаїмну боротьбу о с і б; вони далеко душі і могутійші від людини, але подібні до неї своїми думками, бажаннями а часом і зовнішнім виглядом. Ось наприклад сонішне затьміне. Тепер се небесне явище пояснюють дуже просто: воно полягає на тім, що між сонцем і землею проходить місяць; він заслонює на кілька хвилин сонішне сьвітло і на землі стає темно. Так само просто пояснюється тепер і мітучне затьміне. Сонце освітлює землю, і від сього робить ся тїнь по другим боці землі. Обертаючи ся навкруги землі, місяць натрафить часом на сю тїнь і стає невидним: наступає затьміне місяця. Та дикун зовсім не знає, що земля, сонце і місяць мають форму кулі і рівномірно рухають ся в небесній простороні; через се він не може пояснювати соняшне і місячне затьміне так, як ми і пояснює їх на свій лад.

Грендландці наприклад (мешканці північного острова Гренландії), уважають сонце і місяць сестрою і братом. Вони думають, що підчас затьміння місяць сходить на землю відбирати у них шкіри і різні запаси, а навіть убивати тих, хто не додержує добре приписів віри. Тому підчас затьміння вони ховають всі свої манатки; чоловіки крім того витягають казани (баняки) і голосно бють в них, щоби злякати місяць і змусити його знов вертати на небо.

Ірокези (індійське плем'я північної Америки) гадають, що затьмія робить злий дух. Щоби пошкодити людям, він перехоплює сьвітло, що леть ся на землю і на її мешканців. Коли настане затьміє, Ірокези счпляють величезний гвалт, бють у барабани і стріляють з рушницї, щоби залякати духа.

Те явище, що по літі приходить осїнь, по осени зима, а по зимі весна теж пояснюють, як боротьбу о всіх живих істот. Весну представляли, як ясну і радісну богиню, що перемагає похмуру і лиху зиму.

Х. Божество.

Тепер ми підійшли до найважнїйшого питаія: як люди почали вірити в богів і як від віри в багатьох богів вони перейшли до віри в одного бога. Щоби відповісти як слід на се питає, ми знов мусимо поглянути на ту дорогу, якою ішов розвиток віровань.

Колись давно-давно по землі блукали невеличкими купами півголі дикуни. Вони були зовсім неосьвічені і більше подобали на звїрів, ніж на людей. Весь час вони тратили на шуканє поживи і на спанє. Вони кидали на безбач своїх небіщиків і зовсім не дбали про них. Вони не мали ніяких понять про божественну силу. Віра тоді не і с т н у в а л а.

Минуло багато столїть. Людїй стало далеко більше. Одні з них провадили, як і давнїйше звїряче жите. Другі навпаки внайшли ріжні знаряди і зброю для боротьби з природою, ворогами і звїрями. Вони зробили ся розумнїйші. Їх думка почала працювати, і от вони пробують пояснити собі усякі дивні для них явища природи, на котрі доси ніхто не звертав уваги. Тїни, зниканє і поява сонця, місяця і зірок, хмарн, рослини і звїрі викликають у них думку про те, що річи можуть провадити подвійне жите.—Сни змушують їх думати, що людина також має свій двїйник, а ріжні хоробливі напади зміцують сю думку. Міркуванє про двїйника доводить дикунів до віри, що душа живе і по смерти людини. Вони не бачать ніякої ріжницї між смертю і сном, і се примушує їх думати, що після загробного жита настане воскресє з мертвих. Ди-

кунн гадають, що двійник людини, її душа, провадить таке саме жите, як і жива людина; через се почали молити ся до неї, щоби здобути її ласку.

Звідси повстали всі обряди, церкви, молитви, чари і заклинаня. Звідсиж повстала віра в предків, а з неї розвинуло ся почитуванє зьвірів, рослин і ріжних сил і річній природи.

Ми бачили, що люди зовсім не вигадували умисно своїх вірувань. Вони просто старали ся вяснити собі, що означують ріжні важні для них явища природи і людського життя. І от, думаючи над ними, вони песамохить і неминучо доходили до тих самих вірувань, які ми описали. В дійсности навкруги них не було ніяких духів; ніякі надприродні істоти, як от: чорти і душі предків, не втручали ся в їх справи. Але люди не знали, як инакше пояснити собі все те, що дієть ся з ними. Тому вони утворили цілий невидимий сьвіт духів, і щиро повірили в сей витвір своєї уяви. Вірячи в духів, вони старали ся догодити їм і для сього приносили в жертву їм свій маєток а часом навіть і жите. Все, що вони здобували, ділило ся на дві частини—одна ішла на них самих, другу віддавали духам, себто витрачували марно, бо духи були їх власними, мимовільними вигадками. Повставали розкішні сьвятині (в Єгипті, Індії, Мексику, Перу); витрачували ся величезні засоби на розкішні похорони і памятники (пригадаймо собі єгипетські піраміди), утримував ся численний стан жерців, (Індія, Єгипет і т. д.),—і все се походило від неосьвічености.

Вже нераз зазначали ми, що віра в богів безпосередно впливала з віри в духів. Пригляньмо ся тепер до сього уважнійше.

Греки, Римляни, Єгиптяни і иньші осьвічені народи старини, представляли собі своїх численних богів в виді людей. Та зьвідки-ж вони могли знати, що сї боги думають, чога вони бажають від людей?

Люди самі утворили собі богів. Тому сї боги і вийшли такі подібні до людей. Та якже люди утворили собі богів? Перше ніж вірити в богів, люди вірили в духів. Значить деякі з духів поволи перетворили ся в богів. Подивім ся, як се стало ся.

Чого дикун не розуміє, того він боїть ся. Кожда невідома і незрозуміла для нього річ, лякає його. Так само лякають його і люди, котрі чим небудь відрізняють ся від інших. Відомо, що багато дикунів уважає божевільних за людей, в котрих вселили ся духи. Вони поважають їх і навіть молять ся до них. Часом вони поважають і здорових людей. Так один мандрівець оповідає, що Індіанці Шалшики молили ся до одного чоловіка як до Бога. Се був якийсь старий Індіанець; вони його одягли особливим способом і дали йому окрему хату. Сюди приходили вони молити ся до него і приносили з собою жертви. Очевидно, що вони думали що він може робити їм добро, або лихо. Ясно також, що се буде тягти ся і по смерті старого. Його імя довго ще буде переходити з покоління в покоління. Він зробить ся для них сильним і могутним духом, далеко сильнішим від багатьох інших, себто богом.

Багато диких народів ще за життя молили ся до своїх володарів. Ми вже згадували ирр. про перуанського короля. Повертали ся в богів і душі чарівників. Коли ще за життя вони могли мати силу, недоступну для людей, то після смерті сила їх на думку дикунів ще збільшувала ся.

Часто бувало, що у дикунів ставали богами Європейці, що жили серед них. Дикуни на кождім кроці дивували ся їх знаню й умілости, бояли ся і поважали їх. Який небудь злочинець, що втік, або моряк, котрого корабель розбив ся, опинивши ся серед дикунів, швидко забирав серед них цілковиту власть. Не диво, що духа такого чоловіка поважали далеко більше, ніж духи інших небіщників. Про нього говорили, як про найдущого духа, як про бога. Навіть і тепер ще деякі дикуни уважають освячених чужоземців за богів. В Африці Бушмени кажуть: "Сі білі люди—діти бога; вони знають все на світі". У багатьох народів боги повставали саме тим способом, себто коли серед них вселив ся чоловік з иншого, культурнішого народу.

Такі різні дороги, якими повстає понятє бога. З початку люди молять ся до всіх духів небіщників. Та багато з цих духів поволі забуваєть ся і в памяти нащадків лишають ся спомини про духів лише найвидатніших осіб. Сі духи стають оборонцями народу, часто його початковими,

предками і богами. З покоління в покоління приносять їм жертви, будують в їх честь церкви, поволі повстають оповідання про їх жите та вчинки. Поруч одного появляються таким способом иньші боги, і от перед нами ціла купа богів, що залюднюють небо.

Більшість поган многобожці. Але серед них поволі вийшли народи, що поставили над усіма богами одного бога, або навіть молили ся тільки до нього одного. Так у давних Греків і Римлян головним богом уважав ся Зевес (у Греків) і Юпітер (у Римлян). Поволі почали на такого бога дивити ся, як на всемогутнього бога. А коли він всемогутній, то на щож иньших богів? І люди почали думати, що є тільки один бог, і сей бог має багато помічників, котрі згодом дістали назву сьвятих і ангелів. Правда, не скрізь і не завсїгди народи, навіть дуже осьвічені приходили до віри в одного бога. Так наприклад Жиди*), Індуси, Араби зрадили свою стару віру в багатьох богів і поставили замість них одного бога. Та иньші народи, наприклад давні Греки і Римляни, не зважаючи на свою осьвіченість, не могли підняти ся до віри в одного бога.

В давній Греції віра була під охороною держави. Там державою було майже кожде місто; місто мало звичайно свого основателя, а основателем його уважав ся по вірованням Греків який небудь бог. Мешканці його вірили, щѣ їх доля тісно звязана з волею їх богів, а щоби здобути ласку богів, вони пильно підтримували встановлений культ, себто робили в свій час жертви, проказували певні молитви і т. д. Кожде відступлене від культу на їх думку стягнути нещастє на ціле місто; тому власти доглядали за тим, щоби ніхто не сьмів ухиляти ся від виконання приписів культу. Зрозуміло, що в таких обставинах віра в багатьох богів не могла зникнути і помалу перемінити ся в віру одного бога. Віра в багатьох богів існувала там до того часу, коли в країну дістала ся християнська віра, котра по-

*) "Не будеш мати иньших богів, окрім мене". Як бачимо з тої заповіді, Жиди мали з початку більше богів, а тільки пізійше прийшли до понятя одного бога і ту віру в одного бога переняли потім християни.

волі витиснула давню поганську віру. Одначе деякі Греки ще перед тим приходили до думки, що не може бути богатох богів, що існує тільки один бог. Се були мудрці або філософи. Вони мали богато знаня і були свобідні від забобонів і пересудів простого народу. Вони роздумували над природою і приходили до висновку, що хоч існує богато ріжних річий, неподібних одна до одної, одначе природа одна, себто всі річи збудовані з одної матерії, мають один початок. Тому і бог повинен бути один. Їх погляди були висші від поглядів простого народу, але вони не могли їх проповідувати, бо власти пильно доглядали, щоби всі тримали ся старої віри.

XI. Турбота про спасенє душі. Жерці.

Люди думали, що все щастє і нещастє в житю залежить від душ небіщиків або духів. Тому конче треба було дбати про них. Так повстає культ мертвих або культ предків. Алеж і живі люди мусять померти. Звідси повсталала турбота про спасенє власної душі. Треба було подбати про те, щоби жите на другім сьвіті було приємне і легке, не таке, як на сїм сьвіті. Та поки люди жили з дня на день, мало дбаючи навіть про свою земну будучність, їх турботи про жите на другім сьвіті також були невеликі. Тільки коли повстали тревалі громади і держави, себто коли повстало правильне суспільне жите, зросли також турботи про будуще жите на другім сьвіті.

Насамперед кождий дбав про те, щоби після його смерти хто небудь взяв на себе турботу про його душу. Ся турбота була обовязком найблизших крєвних небіщика, головно його синів. Богато народів уважали нещасливими родини, що не мали синів, бо хтож тоді міг подбати про душу покійного?

Та крім того кождий ще за житя муєв дбати про своє істнованє на другім сьвіті. Швидше ніж у иньших народів старини наука про спасенє душі повстали у Єгиптян. Погляньмож, як дбали вони про спасенє душі.

Єгипетські царі, Фараони, ще за житя будували собі могилы, з початку се були піраміди, а потім сьвятині; се

були домівки їх душ. Потім вони дарували душам величезні сади і заводили різні жертви; доглядати за всім тим вони поручали жерцям. Чим більше всяких дарунків набирав цар для своєї душі за життя, тим краще було їй життя на другім світі.

По смерті людини над її душею, як вірили Єгиптяни, відбуваєть ся суд. Душа мусить “оправдати ся”, себто розповісти, що робила вона для свого спасеня. В присутности сорок двох судів бог Озіріс і богиня важили на терезах всі учинки небіщика. Се відбувало ся в присутности ще кількох божественних осіб.

Щоб одержати “оправдане”, небіщик мусів довести, по перше, що його син дбав про нього, подруге, що він сам відложив частину свого маєтку для будучого життя і по третє, що він чесно виконував свої громадські обовязки. Хто довів усе се, той воскресне з мертвих, як праведник. Ледви тільки вимовляло ся оправдане, душа прокидала ся, воскресала для зовсім нового і красшого життя. Старинні Єгиптяни вірили, що оправдану душу чекає вічне життя, неоправдану вічна смерть; вона нищить ся і більше вже не існує. Душа, що воскресла, скрізь має свобідний вхід і вихід, вона проходить крізь мурн і замкнені двері і свобідно вибирає собі мешканє скрізь, де хоче. Вона може по своїй волі вселяти ся в звірят або літами в небесних просторах.

В давній Індії будуче життя також залежало від того, чи могла душа виправдати себе. Та коли на думку Єгиптян виправдана душа жила де хотіла, на думку Індусів вона не могла свобідно вибирати собі мешканя. Се залежало від числа дарунків, які зробила людина для свого спасеня ще за життя. Чим більше було дарів, тим довше і щасливіше було загробне життя; коли таких дарунків зовсім не було, або було дуже мало, душа переселяє ся в тіло якої небудь звірини; колиж дарунків досить, вона іде в одно з небесних царств (що також залежить від скількості дарунків), котрих на думку Індусів було кілька. В своїй небесній домівці душа находить всі ті припаси, які були пожертвовані за її життя на землі і живе тут доти, доки не витратить весь свій запас. Тоді душа мусить знова вернути на зем-

лю, вселити ся в тіло якої небудь звїрини або вельможного чоловіка, уважаючи на те, як довго жила вона на небі, і знов почати свою мандрівку. Коли душа вселяеть ся в тілі звїрини, вона по її смерті переселяеть ся в тіло другої висшої звїрини і нарешті опиняеть ся в тілі людини.

Та якже набути право на щасливе загробне житє? Як і в Єгипті володарі жертвували для спасеня своєї душі і душі своїх батьків величезні череди богатої худоби, цілі села і таке инше. Крім того вони всякими способами обдаровували жерців, щоби ті молили ся за спасенє їх душ. Вони вірили також, що все, що одержували жерці на землі, одержували душі на другім сьвітї.

Таким чином ми бачимо, що турбота про небіщиків і давньому Перу (в полудисевій Америці). В сїй останній державі третя частина цілої країни належала до похоронних союзів і ціла третина всеї праці витрачувала ся на турботи про душу.

Таким чином ми бачимо, що турбота про небіщиків і про житє на другім сьвітї тяжким тягаром спадала на плечі значної частини людей. Час минав, зростало число обовязків, і людина мусїла віддавати небіщикам все більшу і більшу частину свого маєтку. Колиб і далі справа йшла в тім самім напрямі, то мертві цілком покорилиби живих, себто живі мусїлиби робити на мертвих більше ніж на себе. Та стало ся не так. Коли люди почали відчувати весь тягар культу. вони робили в своїх обрядах деякі перемїни, що полекшували їх виконаня. Звичайно перемїни сї відбували ся дуже поволи і непомітно. Був наприклад час, коли по смерті чоловіка жінка позбавляла себе житя, щоби піти разом з чоловіком в загробну мандрівку. Одначе поволі сей звичай зник, але лишили ся по ньому слїди. Вдова небіщика вже не вбивала себе, тільки на якийсь час її виключали з суспільности. Вона мусїла терпіти дуже багато всяких неприємностей. Деякі північні Індіани вірять, що жінка ще належить до свого покійного чоловіка і тому уникають всяких зносин з нею. Вона не може дістати собі кавалка мяса, навіть за велику ціну. Її соплеменники боять ся духа її чоловіка і тому додержують сього звичаю. Та через рік, на їх думку душа чоловіка покидає її цілковито;

вона іде на своє місце, і жінка стає вільною. З цього часу вона може жити, як і всі, її вже перестають уникати і вона має право знов віддати ся. Таким чином помякшав первісний звичай позбавляти себе життя для небіщика. Небіщикови посвячували тільки рік життя, а згодом лише день або два дні на рік.

Возьмім другий приклад. У глибокій старині люди часто жертвували богам свої діти. Сей жорстокій звичай заховав ся у деяких народів майже до нашого часу. З початку сей звичай може не здавав ся таким страшним як тепер, бо самі люди були більше жорстокі і грубі. Та поволі звичаї мякшали, а разом мякшали і жертви. З початку жертву розуміли просто як убите в честь бога. Потім її почали розуміти як посвячене богови. Бажаючи здобути ласку богів, люди посвячували їм свого сина; від дитячих літ він жив при храмі і ціле своє жите він служив богови.

У деяких народів замість того, щоби приносити в жертву богови людину, убивали молоду звіріну. Лекша жертва заступала місце тяжшої.

Побоюване духів і бажане здобути їх ласку викликало повстанє культу. З початку всі обряди виконував здебільшого батько родини, але вже здавна майже у всіх народів існувала для цього окрема людина, жрець. Що таке жрець? Се людина, котра красше від иньших уміє здобувати ласку богів. Тому всі ті, що не вміли говорити молитов і виконувати иньших обрядів, приемних для богів, звертали ся до жерців, вони сподівали ся, що їх голос швидше дійде до бога. Одначе з початку люди звертали ся до жерців добровільно—хто хотів, міг обійти ся без них. Та зчасом жерці зробили ся обовязковими посередниками між богами і людьми.

У диких народів, що жили з польованя і скотарства, жрець і чарівник містили ся в одній особі. Він лічив; виконував ріжні обряди, наслав хороби, виганяв лихих духів. Кождий міг зробити ся жерцем, аби тільки міг здобути собі повагу і побоюване серед иньших. Та далі справа дуже перемінна ся. Чим богатша ставала віра людей,

себто чим більше нагромаджувалося обрядів, молитов і переказів на богів, тим тяжше було зробитися жерцем. Він мусів знати, до якого бога і з якою саме молитвою треба звертати ся, а також знане вимагало довгих років попередньої науки. Так наприклад у Кельтів, що оселили ся в Європі перед Германцями, кождий, хто бажав зробитися жерцем, посьвячував десять, п'ятнацять а часом і двацять літ на вивчене всіх потрібних молитов і обрядів. Повстав окремий стан жерців. Турботи людей про спасення душі дуже зміцнили сей стан. Ми вже бачили, що у Єгиптян і Індусів жерці переховували у себе богатства, що призначували ся для життя на другім світі. Вони мусіли приносити жертви і молити ся як за живих так і за небіщиків. Тому, що жерці весь свій час посьвячували мерцям, миряни мусіли удержувати їх. В богатых старинних державах жерці зробили ся наймогутнійшим станом. Вони володіли величезними землями й иншими богацтвами, часто управляли разом з царями країною; а що вони мали багато вільного часу, то уживали його на науку—обсервували небесні світила, вимірювали землю і т. д., і таким чином здобували знане. А знане ще збільшувало їх могутність і вплив на парід. Ніхто з простого народу не міг вже зробитися жерцем та навіть не кождий богатий міг ним зробитися. Жрець передавав свою умілість синові, і так була вона власністю певних родин.

Звичайно, не скрізь жерці займали однакове становище. В Єгипті й Індії наприклад зробили ся вони ніби справжніми володарями країни. В Греції і Римі вони залежали від світського правительства, В Римі релігія була чисто державною справою, Там тримали ся тої думки, що правильне виконане установлених обрядів потрібне для цілості і добробуту держави. Для догляду за виконанем сих обрядів існувало множество окремих жерців, котрі самі не приносили жертв, а виключно доглядали за релігійним поведенем горожан, На чолі їх стояв верховний жрець, що мав величезну власть. Він міг втручати ся навіть в хатне житє горожан і тягти їх до відвічальности. Коли в Римі

християнство заступило місце поганства, величезна власть давнього верховного жерця, перейшла на римського єпископа папу.

Римські папи використали сю спадщину поганства і захопили в свої руки величезний вплив не тільки на релігійне, але і на все суспільне життя західної Європи; протягом кількох століть вони були справжніми володарями цієї частини світа.

ЧИТАЙТЕ І ДУМАЙТЕ.

Оповідують, що в старинні часи, десь у Греції, один багатий Грек хотів наняти учителя для свого сина. Одначе учитель жадав таку суму грошей, що видалась батькови хлопча за великою. Отже він сказав:

— За те, що я мав би дати за науку сина, можу купити осла, та буду мати велику поміч у господарстві.

— І тоді будеш мати два осли, купленого і свого власного — відповів учитель, під "своїм" ослом розуміючи невченого сина.

Се було давно, перед Христом, коло півтретя тисячі літ назад.

Здавало би ся, що за сей час люди повинні навчитися цініти і розуміти вартість науки. Одначе сказавши правду, час минав, а люди зіставали ті самі.

Чи ж мало нині знайдемо таких, що повторюють слово в слово думку того давнього Грека?

— Наука мені їсти не дасть.

— Попом не буду.

— Хто буде свині пасти, як всі будуть читати?

— Нема часу на науку.

— Нема грошей на книжки та газети.

— На що мені книжки? Коби Господь хлібець зродив!

— Давно не читали, а було ліпше як нині.

— Е, що читанє!... Я волю ті гроші пропити, що мав би дати за книжку!

— Мій батько не вмів читати та й ще шив, а що за хлоп був, як дуб! Та й господар на все село! Бігме!

Се все бесіда того Грека, тільки на різні лади переказана.

Богато людий дбає більше про поросята ніж про діти, більше про воли та корови ніж про себе.

Тому в нас така темнота усюди. Єгипетська темнота, що оповила була цілий край певно не була такою страшною, бо вона тревала недовго, та і наслідки не були такі страшні.

Правда, той не розуміє, що се таке темнота; йому здається, що се як раз саме сонічне світло. Та ми подвiмся, які наслідки сеї темноти:

Сварки між сусідами.

Сварки на всяких зборах, вічах, то що.

Сплетні, брїхні, що нераз дзвоном гудуть по околиці. Процеси, бійки, ворожнечі.

П'ятика, яка з кожним днем прибирає ширші розміри.

Безпорадність на кождім кроці. Ніякої організації, ніякого місця сходни, ніяких розумних нарад. Через те темного ошукує і визискує кiлькю хто хоче.

Темний сам несе адвокатови та судам, розносить і роздає своє добро, куди лише може.

В голові темнота, в хаті бруд, в бесіді бруд, в поведеню бруд.

Як же позбутися сеї темноти? Чи є на се спосіб?

Так.

Вся наука нині міститься в друкованім слові, в книжках і газетах.

Хто читає, той знає—говорять люди,—значить, щоби набратися знаня, то треба читати, а хто читає, той знає, як люди жили, як радили собі, як живуть нині, що роблять, як собі допомагають, як братають ся і еднають ся до боротьби з своїми ворогами.

Хто ж интересується ся справами важнішими, той не хоче слухати дурниць та сплетень, той вміє краще думати, краще жити.

Що-ж нам треба знати?

Треба знати як живуть люди в краю, в яким ми живемо.

Треба знати як живуть люди всюди на світі.

Щоби-ж се знати, треба читати часописи і книжки.

Та чи всякому на се вистарчить? Так! Хто не може дати сам усього, той може мати в спільці з другим або з другими; розумні люди роблять все спiлкою, допомагаючи один другому.

Крім того треба читати книжки, як вже само собою розуміється.

Памятаймо, що хто читає газети і книжки, той знайде те, чого нераз шукає, той стає правдивим чоловіком.

Д. Н.

НАЙНОВІЙШІ КНИЖКИ.

Про старі часи на Україні 40ц.	Кроваві діаманти 35ц.
Великий Український Співанк. 40ц.	Міжнародний соціалістичний і робітничий рух. . . 40ц.
Січовий Співанк 25ц.	За сестрою 35ц.
Українсько-Анг. кишеньковий словарець 50ц.	Біля машини 10ц.
Українсько-Анг. кишеньковий словарець з реєстром вгарній скіряній оправі. . 1.50	Починок 15ц.
Руський Штукар, 212 гарних штук 50ц.	Вільний чоловік 40ц.
Історія про сорок розбійників 20ц.	Гетьман Мазепа 21ц.
Хмарн чари жартви й не жартн 20ц.	Три княжевичи і чарівна птиця 10ц.
Жовнірські оповідання, М. Яцків 20ц.	За вольности України . . . 5ц.
Товариш, Українсько-Анг. підручник 60ц.	Сьвітові байки в оповіданнях С. Руданського . . . 15ц.
Де любов там і Бог. 15ц.	Історія про гарну Магельону 25ц.
Десять братів а десята сестриця Галя 15ц.	Марта Борецька 25ц.
З Теренів Європейської Війни 50ц.	Жіночий язик 15ц.
Весела читанка 20ц.	Вічевий співанник 5ц.
Амалюнга 20ц.	Навернений грішник 20ц.
Марія 20ц.	Порадник лікарський 20ц.
Порадник для залюблених 35ц.	Заборона українського слова в Росії 25ц.
Збірник байок 25ц.	Релігійна пошесть 10ц.
Що Іван на тамтім світі бачив 5ц.	Страшні тайни монастирських мурів 50ц.
Історія біблійна старого і нового завіта в оправі. . . 60ц.	Варвара Убрик 40ц.
Пісні про Канаду і Австрію 40ц.	Про полові справи 30ц.
Дещо про Австрійську державу 10ц.	Чародійні пригоди 20ц.
Русько-Анг. листівник . . . 75ц.	Які то є люди на землі. . . . 40ц.
Петрії й Довбушуки в гарній оправі 1.60	Лис Микита 40ц.
Русини а Москалі 15ц.	Історія про малого Пилипка 20ц.
Повна збірка віршів Степана Дуданського 55ц.	Що стало ся з Рудольфом. 60ц.
Царська Росія і Українська справа 50ц.	Казки за Жидів і Циганів. . 20ц.
Наука і ціль життя. 10ц.	Воєнні пісні 15ц.
	Великий Сонник 40ц.
	Що буде в краю по скінченню війни 25ц.
	Розбійник Кармелюк, історичний роман в 6-ох том. 2.40
	Рай і Поступ 40ц.
	Плаваючий Острів 10ц.
	Вибір поезій Ів. Франка. . 35ц.
	Життя і Смерть С. Ортинського 10ц.

Маруся, дуже цікаве опові- дане	50ц.	Як Палій боров ся зі смо- ком	10ц.
Фільзофія Штук	50ц.	Пригоди наймолодшого бра- та	15ц.
Українсько Анг. кухар ...	1.00	Як королевич воював із чор- том	15ц.
Польща йде та не одна а дві. Написав О. Ревюк..	25ц.	Брат із місяцем, сестра зі звіздами і прекрасна Оле- на	20ц.
Червоний Кобзар	10ц.	Історія України-Руси ...	40ц.
Золото і нужда в Америці.	5ц.	Спартак	35ц.
Соціалізм а Релігія	15ц.	В часи війни	40ц.
Важне питанє	5ц.	Шевченко і його Україна..	15ц.
Провідник або як навчити ся по англійськи читати і писати без помочи учите- ля	1.50	Про конець світа	15ц.
Комедія про чоловіка, що оженив ся з немовою, жарт в 2 актах	25ц.	Комуністичний маніфест .	25ц.
Методична граматика Укра- їнської мови	40ц.	Як мужик двох генералів вигодував	40ц.
Княгиня любов. Староукра- їнська драма в 3 діях....	20ц.	Причта про садівника ...	40ц.
Русалка, оповіданє	20ц.	Лист шинкаря до чорта... 25ц.	
Що таке поступ. Написав І. Франко	25ц.	Як мужик ходив до царя правди шукати	15ц.
Весела книжочка для сум- них людей або повний міх сміху	25ц.	Нові пісні з старим кінцем	25ц.
Робітнича читанка, часть I	15ц.	Революція в Росії	15ц.
Робітнича читанка, ч. II..	10ц.	На філях любови	10ц.
Американський робітник..	10ц.	З кого ся насмівають з того люде бувають	10ц.
Біблія капіталіста	10ц.	Козацька пімста	30ц.
Школа на скрипці самоучи- тель	1.25	Відокремленє Галичини ..	15ц.
Самоучитель нотного співу	75ц.	Віра і громадські справи ..	5ц.
Сорокати штани і інші опо- відання та вірші	25ц.	Із зв'язного світа	20ц.
Як Михась син мельника ходив до неба по діамант	20ц.	Галка смерті	5ц.
Під прапором свободи. Ви- бір патріотичних декла- мацій	30ц.	Буквар для не грамотних.	25ц.
Як Іван зробив чудесне су- дно і дістав царівну за жінку	10ц.	Школа народна III і IV кляса	50ц.
Як царевич літав до царів- ни	10ц.	Роботничі пісні	10ц.
Історія про трицять одно- го	10ц.	Розвиток соціалізму від уто- пії до науки	15ц.
		Коротка історія Руси ...	10ц.
		Як Мошко вийшов на спіл- ці з Грицьком Кутерно- гою	20ц.
		Два брати	15ц.
		Дяк	20ц.
		Ілюстрована збірка	20ц.
		Хитра механіка	15ц.
		Перша пригода Нечипора Довгочхуна	20ц.
		Жінка і її значінє в суспіль- нім житю	15ц.

Орлеанська дівчина	20ц.
Що жінки мусять знати. . .	15ц.
Як стати горожанином Злучених Держав	25ц.
Ангельський хор	20ц.
Русский Цар	5ц.
Сіра кобила	5ц.
Сільські знатоки та баби шептухи	20ц.
Про Шевченкові твори. . . .	20ц.
Українсько Німецький підручник	30ц.
Кінець Тітаніка	40ц.
Проти алькоголю	20ц.
Гаси огонь поки не розгорів ся	20ц.
Товариска ворожка	15ц.
Пророцтва Михальди	20ц.
Галицькі погроми	10ц.
Короткий огляд українського письменства	30ц.
Куди ідеш Господи?	50ц.
Кльод Ге	20ц.
Катехизм християнсько - католицької релігії	20ц.
Свекруха	5ц.
Перекотинполе	15ц.
Листи Штіфа Табачнюка	15ц.
Кровавий рік	25ц.
Петрії й Довбуцуки	80ц.
Іван Гус, чеський мученик, в гарній скріяній оцраві.	1.50
Любенський монастир	10ц.
Причина світової війни	10ц.
Життя і Наука грецького філософа Сократа	25ц.
Подорож до місяця	40ц.
Кайдашева Сімя, Н. Левіцький	60ц.
Як левця виховала царського сина	20ц.
Культура, Національність і Асиміляція	30ц.

Українська читальня	25ц.
Наша мова	10ц.
Стилістика, поетика і реторика	40ц.
Рухові забави і гри	30ц.

ТЕАТРАЛЬНІ КНИЖКИ

Сватаня на Гончарівці	30ц.
Тато на заручинах	10ц.
Два домки і одна фіртка. . . .	15ц.
Батько зачумлених	10ц.
Украдене щасте	25ц.
Пімста за кривду	25ц.
Свекруха	25ц.
Зоря нового життя	30ц.
Наталка Полтавка	20ц.
Ох! Не люби двох.	25ц.
Бондарівна	20ц.
Княгиня любов	25ц.
Іцко сват	10ц.
Арендар	10ц.
Будівничий Сольнес	30ц.
В неволі темноти	25ц.
Американський шляхтич. . . .	30ц.
Страйк	20ц.
Американець	15ц.
Нещасне коханє	50ц.
Звідки взяли ся "Русь" і "Україна"	30ц.
Опришок	20ц.
Місяць свідок	40ц.
Видіне паломника в Єрусалимі	20ц.
Хан і його син або Українка-Бранка	20ц.
Хмельничина в Галичині	20ц.
Кармелюк і Невільничка	20ц.
Історія Московщини	35ц.
Воснні оповіданя	5ц.

Книжки вислало лише за попереднім надсіланєм грошей. Гроші посилайте через (Money Order) на таку адресу:

UKRAINSKA KNYHARNIA